

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Навчально-методичний посібник

*Для здобувачів вищої освіти
ступеня «доктор філософії» у галузі права – 081 «Право»,
спеціалізація – фундаментальна юриспруденція.
Аспірантура Національного університету
«Одеська юридична академія»*

Серія «Навчально-методичні посібники»

Одеса
2020

УДК 340.15(477):340(073)
Є924

Автори-укладачі:

Єфремова Наталія Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0003-0497-2619

Корнієнко Ірина Валеріївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0002-4324-9135

Рецензенти:

Крижановський А. Ф. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри державно-правових дисциплін Міжнародного гуманітарного університету, член-кореспондент НАПрН України;

Волошин Ю. О. – доктор юридичних наук, професор, декан факультету міжнародних відносин Національного авіаційного університету, Заслужений юрист України

*Рекомендовано до друку рішенням навчально-методичної ради
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 2 від 4 грудня 2020 р.)*

Є 924

Історія української юриспруденції : навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти ступеня «доктор філософії» у галузі права 081 «Право», за спеціальністю «Фундаментальна юриспруденція». Аспірантура Національного університету «Одеська юридична академія» / Н. В. Єфремова, І. В. Корнієнко. – Одеса : Фенікс, 2020. – 112 с.

Навчально-методичний посібник містить навчальні матеріали, плани практичних занять зі списком літератури, пояснення щодо змісту самостійної роботи здобувачів та питання до іспиту із зазначеної дисципліни.

Посібник буде в нагоді всім, хто цікавиться питаннями історії української юриспруденції.

УДК 340.15(477):340(073)

ПЕРЕДМОВА

Об'єктивне сприйняття всього різноманіття правової реальності в умовах ускладнення та динамізму державно-правових процесів є неможливим без дослідження питань становлення юриспруденції. Адже вивчення основних аспектів розвитку юриспруденції відіграє значну роль у процесі пізнання права, сприяє більш глибокому з'ясуванню історичних основ права, механізму його формування та функціонування. Слід погодитися з професором Р. А. Калюжним, який зазначив, що «...суттєве значення має погляд на юриспруденцію як на складову частину духовної культури суспільства, дослідження її історії в контексті світового культурного процесу, що, в свою чергу, дозволяє виявити закономірності і в духовній культурі, і в її еволюції, які не видимі з інших точок зору»¹. Тобто актуальність дисципліни «Історія української юриспруденції» зумовлена не лише потребами пізнавальної діяльності, а й необхідністю удосконалення методологічної бази сучасного праворозуміння. Науковий інтерес уявляють як самі підходи до розуміння юриспруденції, так і суть історичного процесу, що відображається у змісті поняття, тенденції формування теоретичних знань, обумовлених потребами розвитку юридичної практики.

Проблемами розвитку юриспруденції поряд із вивченням загальних питань формування держави і права в різні епохи займалися представники як історичної, так і теоретичної науки, зокрема Р. Ієрінг, П. Виноградов, Н. Чижев, С. Гусарев, К. Калюжний, М. Козюбра, Д. Мейер, Ф. Моршкін, С. Муромцев, Ю. Оборотов, О. Скакун, О. Тихомиров та інші. Їх розробки, безперечно, стали методологічною основою для розуміння процесів виникнення та розвитку права, проте малодослідженими залишаються окремі питання його змін у процесі еволюції, а також з'ясування взаємозв'язку юриспруденції з іншими складовими духовної культури суспільства.

Історія української юриспруденції уявляє собою не лише засіб

¹ Калюжний Р. А., Шапенко Л. О. Юриспруденція: від витоків до сучасності. Юридичний вісник. 2016. № 3 (40). С. 32.

пізнання виникнення та подальшого розвитку правових явищ в межах українських кордонів, не просту сукупність теоретичних знань про право, а раціонально сформовану систему цих знань. Разом із тим, «Історія української юриспруденції», як і будь-яка наука, є діяльністю, спрямованою на отримання нових знань і досягнення правової істини, а також на обслуговування конкретних практичних потреб, а саме: розуміння процесів правотворчості, вдосконалення правових норм, концептуалізацію історичних відомостей про вітчизняну правову традицію та особливості її формування, а також має сприяти поширенню надбань української правової культури.

Набуваючи на певному етапі історичного розвитку наукового характеру, юриспруденція все ж таки не втрачає своєї практичної спрямованості. В процесі застосування правових норм виникають певні колізії чи прогалини. Вирішити такі проблем покликана юриспруденція. Одночасно її слід вважати важливим органом функціонування та розвитку права.

1. ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ»

1.1. Анотація

Мета дисципліни «Історія української юриспруденції» полягає в підвищенні загального та теоретичного рівня знань здобувачів вищої освіти ступеня «доктор філософії» у галузі «Право» 081 за спеціальністю «Фундаментальна юриспруденція», в підготовці їх до системного сприйняття історії української юриспруденції. Отже, володіючи матеріалами дисципліни здобувач зможе сформулювати творчий підхід до вивчення інших юридичних дисциплін, а також користуватися набутими знаннями в процесі дослідницької та практичної діяльності.

Навчальна дисципліна «Історія української юриспруденції» належить до циклу спеціальних юридичних дисциплін. Її вивчення тісно пов'язано з іншими дисциплінами освітньої програми. Враховуючи, що ця дисципліна вивчається здобувачами вищої освіти ступеня «доктор філософії» у галузі «Право» 081 в аспірантурі Національного університету «Одеська юридична академія», при її вивченні вони мають застосовувати знання, отримані як із загальних, так і з галузевих юридичних дисциплін, а також зі спеціальних, таких, наприклад, як «Витоки та джерела європейської правової традиції», «Історія та перспективи української держави» та ін.

Предметом дисципліни «Історія української юриспруденції» є питання історичного генезису вітчизняного права, правової думки, юридичної практики та юридичної освіти як фундаментальних підвалів української правової традиції.

Призначення дисципліни «Історія української юриспруденції» полягає не лише в тому, щоб задовольнити пізнавальні потреби здобувачів, але й виховати у них дух національної свідомості та розуміння цінності правових надбань минулих поколінь у сфері права. Також важливим завданням дисципліни вважається навчити здобу-

вачів концептуалізувати історичні відомості про вітчизняну правову традицію та особливості її формування. Завдяки отриманим знанням здобувач буде здатним поширювати надбання української правової культури і всебічно, глибоко усвідомлювати цінності незалежності Української держави та краще розуміти її місце в історії Європи.

Форми вивчення дисципліни «Історія української юриспруденції» включають аудиторні заняття та самостійну роботу здобувача. Аудиторні заняття – лекції, практичні заняття. Самостійна робота – вивчення рекомендованих програмою джерел і літератури, підготовка конспекту.

У результаті вивчення дисципліни «Історія української юриспруденції» здобувач вищої освіти **має знати:**

- закономірні процеси виникнення і становлення, особливості розвитку української юриспруденції;
- закономірності розвитку української юриспруденції з точки зору поєднання в ній теоретичних концепцій та юридичної практики з подальшим формуванням відповідних концепцій щодо особливостей функціонування держави та права на різних історичних етапах їх розвитку;
- матеріали з історії української юриспруденції.

У результаті вивчення дисципліни здобувач вищої освіти повинен вміти:

- виявляти особливості сучасних загально-теоретичних концепцій у сфері тлумачення держави та права як суспільного явища чи окремих його галузей та інститутів;
- демонструвати інтегральне розуміння закономірностей і тенденцій розвитку філософії та теорії права, доктрини верховенства права, окремих правових галузей та інститутів у контексті їх історичного розвитку для об'єктивного розуміння цих явищ;
- бути здатним пояснювати та інтерпретувати еволюцію правової ідеї та сучасної держави зі встановленням зв'язку між сучасним станом, історичними процесами та тенденціями наступного розвитку правової системи як явища або її окремих елементів;
- розв'язувати наукові проблеми на основі досягнень сучасної гносеології;

- пояснювати фундаментальні аспекти правової реальності, за-
сади і завдання функціонування права як соціального явища;
- інтегрувати знання і вирішити комплексні дослідницькі
завдання, пов'язані з історико-правовими, філософськими,
загальнотеоретичними та практичними аспектами функціо-
нування держави, права в цілому, окремих його галузей та
інститутів.

**На підставі отриманих інформаційних матеріалів здобувач
вищої освіти буде спроможний:**

- ефективніше застосовувати міждисциплінарні знання та твор-
чі здібності до формування нових наукових ідей у сфері науки
держави і права;
- удосконалити наявні історико-правові, філософсько-правові,
теоретичні та практичні концепти, конструкти та теорії функ-
ціонування держави і права;
- адаптувати наукові здобутки та навички наукового обґрунту-
вання для формування пропозицій щодо вдосконалення сфе-
ри функціонування права;
- концептуалізувати відомості про вітчизняну правову традицію
і поширювати ідеї оновлення в українському праві та державі;
- демонструвати глибинне розуміння доктрини прав людини,
людиномірності та людиноцентризму, правової політики та
способів реалізації правових приписів в контексті істори-
ко-правового досвіду.

Згідно з навчальним планом, окрім лекційного курсу «Історія української юриспруденції» проводяться практичні заняття. Їх мета – виробити у здобувачів уміння самостійно вивчати важливі питання дисципліни, формулювати й обґрунтовувати історико-теоретичні висновки та узагальнення. Готуючись до практичного заняття, здобувач вчиться обґрунтовувати і формулювати свої думки, набуває навичок публічних виступів і ведення дискусії, виявляє свої знання і наукову позицію та вчиться їх відстоювати, зміцнює впевненість у знаннях, переконаннях і свідомості.

Для підготовки до практичного заняття здобувачам пропонується тема, план практичного заняття, методичні вказівки та список рекомендуємої літератури. Особливої уваги в процесі вивчення дисципліни потребують різноманітні джерела права.

Зокрема, програма дисципліни передбачає аудиторною формою роботи і самостійну роботу. Вона включає вивчення рекомендованої літератури та інтернет-ресурсів, підготовку до практичних занять.

Форма поточного контролю знань – опитування.

Форма підсумкового контролю знань – екзамен.

1.2. Оцінювання успішності та технології викладання

Процес контролю як комплексна система діяльності у навчальному процесі ВНЗ охоплює ряд елементів: стандартизація цілей, перевірка, оцінювання, аналіз. Враховуючи надзвичайно важливе значення контрольних заходів для забезпечення якості навчання в системі історичної освіти, насамперед увага зосереджується на питаннях комплексної діагностики успішності студентів. Комплексна діагностика результатів навчальної діяльності студентів – це теоретично обґрунтована та практично апробована педагогічна система встановлення основних ознак, які характеризують компетентності, сформовані в процесі навчання здобувача – майбутнього фахівця.

Метою комплексної діагностики знань здобувачів є: розвиток системи компетентностей майбутнього фахівця; виявлення, перевірка й оцінювання рівня здобутих знань, сформованих умінь і навичок; порівняння фактичних результатів навчально-пізнавальної діяльності із запланованими, наперед установленими стандартами; стимулювання цілеспрямованої, систематичної, інтенсивної роботи здобувачів; підвищення об'єктивності оцінювання; отримання своєчасної інформації про стан засвоєння змісту програми на всіх етапах навчання; залучення здобувача до всіх форм навчального процесу.

Проведення контролю та оцінювання знань, умінь і навичок з дисципліни «Історія української юриспруденції» передбачає наступні індивідуальні засоби діагностики успішності та навчання:

- **теоретичні:** тести, ситуативні завдання, усна відповідь;
- **практичні:** робота з наочним і дидактичним матеріалом, джерелами і літературою, складання таблиць;
- **творчі:** повідомлення, реферат, доповідь, наукове есе, презентація.

Одним із важливих засобів підвищення ефективності навчального процесу є створення регулярної, активної, стимулюючої системи навчальної роботи студентів. Ця стимулююча система полягає в

застосуванні різних видів контролю: поточного, модульного, підсумкового контролю знань.

Форми контролю. Контроль знань здійснюється з метою встановлення рівня засвоєння студентами теоретичного матеріалу та практичних навичок, передбачених навчальною програмою дисципліни, і включає такі форми:

- поточний контроль,
- підсумковий контроль.

Поточний контроль передбачає перевірку знань на практичних заняттях (обговорення, повідомлення, реферати, тести тощо) або проведення контрольних робіт за наслідками вивченого матеріалу навчальних тем.

Підсумковий контроль передбачає екзамен у 3-му семестрі.

Під час оцінювання враховуються наступні критерії:

- характеристики відповіді: елементарна, фрагментарна, повна, логічна, доказова, обґрунтована, творча;
- якість знань: правильність, повнота, осмисленість, глибина, системність, узагальненість;
- рівень володіння розумовими операціями: вміння аналізувати, синтезувати, порівнювати, абстрагувати, узагальнювати, робити висновки;
- досвід творчої діяльності: вміння виявляти проблеми, формулювати гіпотези, розв'язувати проблеми.

Шкала оцінювання		
Позначення рангу за ECTS-рейтингом	Діапазон балів 100-бальної шкали, що відповідає рангу за ECTS-рейтингом	Значення балу, національної шкали, що відповідає рангу (рангам) ECTS-рейтингу
A	90–100	Відмінно (5)
B	82–89	Добре (4)
C	75–81	Добре (4-)
D	67–74	Задовільно (3)
E	60–66	Задовільно (достатньо) (3-)
Fx	35–59	Незадовільно з можливістю повторного складання (2)
F	1–34	Незадовільно з обов'язковим повторним курсом

1.3. Застосування сучасних технологій викладання та навчання

Підготовка фахівців освітньо-наукового ступеня «доктор філософії» за спеціальністю 081 «Право», галузь знань 08 «Право» здійснюється шляхом ефективного поєднання традиційних методик навчання та сучасних педагогічних технологій, таких як інформаційно-комунікаційне навчання, навчання із залученням інтерактивних методик, навчання за технологію тренінгу. Найчастіше використовуються інтерактивні, проєктні технології, вітагенне навчання, засноване на актуалізації життєвого досвіду особистості та її інтелектуально-психологічного потенціалу в освітніх цілях.

Слід погодитися з О. С. Івановою, яка вважає: «Вітагенне навчання засновано на актуалізації життєвого досвіду особистості, її інтелектуально-психологічного потенціалу в освітніх цілях. Життєвий досвід – це інформація, що стала надбанням особистості, налагоджена в резервах довгострокової пам'яті, що знаходиться у стані постійної готовності до актуалізації в адекватних ситуаціях. Вона являє собою сплав думок, почуттів, учинків, прожитих людиною, які являють для неї самодостатню цінність»¹.

Отже, застосування таких сучасних технологій навчання сприятиме формуванню творчої особистості здобувача вищої освіти, розвиватиме його вміння критично мислити тощо. Інтерактивне навчання ще називають самонавчанням, яке забезпечує ґрунтовність формування знань, вищу їх засвоєваність порівняно з традиційним навчальним процесом, що підтверджує піраміда запам'ятовування.

¹ Іванова О. С. Вітагенні технології навчання у вищому технічному навчальному закладі. Одеська державна академія будівництва та архітектури. *Управління якістю підготовки фахівців* : матеріали Міжнарод. наук. конф. (м. Одеса, 2020 р.). Ч. 1. Одеса, 2020. С. 87.

2. НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ

Третій освітньо-науковий рівень	Курс магістратури	Семестр	Лекції, год	Практичні заняття, год	Всього ауд. год.	Самостійна робота, год.	Всього годин	Форма контролю
Денна форма навчання	2	3	30	20	50	70	4 кр/ 120	екзам.
Заочна форма навчання	2	3	4	4	8	112	4 кр /120	екзам.

2.1. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ для здобувачів денної форми навчання

№	Теми занять	Загальна кількість, год	Кількість лекц. год	Кількість пр. год	Кількість сам. год
1	Предмет дисципліни «Історія української юриспруденції», її завдання, проблеми періодизації та методи пізнання	6	2	2	2
2	Поняття «право» та його еволюція в межах України-Русі у X–XIV ст.	8	2	2	4
3	Особливості правничої практики та правничої думки на українських землях у XV – першій пол. XVII ст.	10	2	2	6
4	Оформлення української юриспруденції другої пол. XVII – середини XVIII ст.	10	2	2	6

5	Генезис конституціоналізму в Російській та Австрійській імперіях, його вплив на розвиток української юриспруденції	12	4	2	6
6	Розвиток юриспруденції в Україні під імперською зверхністю доби буржуазно-демократичних реформ	14	4	2	8
7	Розвиток правничої думки в Україні XIX – початку XX ст.	10	2	2	6
8	Становлення юридичної освіти в Україні (до 1917 р.)	10	2	2	6
9	Юриспруденція доби Української національної революції 1917–1921 рр.	12	2	2	8
10	Становлення юриспруденції соціалістичного типу в УСРР	12	4	2	6
11	Особливості нормотворчої та правозастосовної практики в УРСР	8	2	-	6
12	Українська юриспруденція кінця XX – початку XXI ст.	8	2	-	6
	РАЗОМ	120	30	20	70

2.2. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ для здобувачів заочної форми навчання

№	Теми занять	Загальна кількість, год.	Кільк. лекц. год.	Кільк. пр. год.	Кільк. сам. год.
1	Предмет дисципліни «Історія української юриспруденції», її завдання, проблеми періодизації та методи пізнання	13	2	2	9
2	Поняття «право» та його еволюція в межах України-Русі у X–XIV ст.	9	-	-	9

3	Особливості правничої практики та правничої думки на українських землях у XV – першій пол. XVII ст.	13	2	2	9
4	Оформлення української юриспруденції другої пол. XVII – сер. XVIII ст.	9	-	-	9
5	Генезис конституціоналізму в Російській та Австрійській імперіях та його вплив на розвиток української юриспруденції	9	-	-	9
6	Розвиток юриспруденції в Україні під імперською зверхністю доби буржуазно-демократичних реформ	9	-	-	9
7	Розвиток правничої думки в Україні XIX – початку XX століття	9	-	-	9
8	Становлення юридичної освіти в Україні (до 1917 р.)	9	-	-	9
9	Юриспруденція доби Української національної революції 1917–1921 рр.	10	-	-	10
10	Становлення юриспруденції соціалістичного типу в УСРР	10	-	-	10
11	Особливості нормотворчої та правозастосовної практики в УРСР	10	-	-	10
12	Українська юриспруденція кінця XX – початку XXI ст.	10	-	-	10
	РАЗОМ	120	4	4	112

3. ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ **до вивчення дисципліни** **«Історія української юриспруденції»** *з переліком питань для перевірки досягнення* *результатів навчання та списками літератури*

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1 **Предмет дисципліни** **«Історія української юриспруденції»,** **її завдання, проблеми періодизації та методи пізнання**

План

1. Термін «юриспруденція»: його сутність та особливості тлумачення.
2. Предмет дисципліни «Історія української юриспруденції».
3. Методологія дисципліни «Історія української юриспруденції».
4. Проблеми періодизації дисципліни «Історія української юриспруденції».
5. Юриспруденція в системі гуманітарного знання.

Методичні рекомендації

У процесі підготовки до практичного заняття доцільно нагадати, що **термін «юриспруденція»** (лат. *jurisprudentia* – знання права) є досить давнім. Він виник у Стародавньому Римі приблизно наприкінці IV – на початку III століття до н.е.¹. Але явище, яке він позначає, зародилося на Стародавньому Сході набагато раніше виникнення Давньоримської імперії.

Початкові ознаки явища «юриспруденція» виникли з появою в суспільстві найпростіших правових форм, що існували початково в усній формі, як норми звичаєвого усного права і традицій. Дія права в ролі загальнообов'язкового, нормативного регулятора поведінки передбачає втілення його у певній знаковій системі. На ранньому

¹ Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. С. 3.

етапі правової історії ця система складалася не з юридичних понять, а з символів і символічних обрядів. Символами виступали певні речі або дії. З часом символи перестали відігравати домінуючу роль у закріпленні юридичних актів.

На тому етапі історичного розвитку, коли правові норми мали усну форму, а звичаєве право було пануючим, його тлумачення набувало важливого значення – за допомогою тлумачення можна було надати сенс, вигідний представникам певної соціальної групи.

Через ускладнення суспільних відносин і організації влади, з розвитком товарно-грошових відносин у середньовічних державах виникала потреба в удосконаленні правил поведінки та в забезпеченні їх непорушності. Отже виникла потреба надати правовим нормам більшої визначеності. Впровадження практики фіксації правових звичаїв, перехід до писаного права ознаменував започаткування нового етапу еволюції не лише права, але й юриспруденції. Водночас змінювався і характер правотворчості – вона набуває більш усвідомленого характеру.

Однак навіть після того, як право стало писаним, юриспруденція тривалий час не мала теоретичного характеру та існувала переважно як практична діяльність щодо обслуговування механізму формування і функціонування права – сукупність навичок застосування правового матеріалу.

В сучасній юридичній літературі термін «юриспруденція» використовується в різних значеннях. Іноді його використовують для позначення правової думки і правосвідомості. Однак нерідко під терміном «юриспруденція» мають на увазі термін «право». Так, наприклад, видатний американський юрист Олівер Уенделл Холмс (1841–1935) у своїй промові в Школі права Бостонського університету (8 січня 1897 р.) зазначив, що «юриспруденція... це, в цілому – право»¹.

У Франції слово «юриспруденція» (*jurisprudence*) часто використовують як синонім поняття «судова практика». Однак найбільш поширеним тлумаченням терміну «юриспруденція» в правовій літературі є подання цього поняття як синоніма терміну «юридична наука». Звертаючись до визначення явища юриспруденції відомий американський юрист Ричард Ален Познер (народився 1939

¹ Holmes O. W. The Path of the Law. *Harvard Law Review*. 1897. V. 10. № 8. P. 460.

р.) у вступі до своєї книги «Проблеми юриспруденції» зазначив: «... під юриспруденцією я розумію найбільш фундаментальну, загальну площину аналізу соціального феномена, який називають правом»¹.

Слід погодитися з думкою сучасних правознавців, які вважають, що погляд на юриспруденцію як на сукупність правових знань пов'язаний з тлумаченням самого терміну. Так, латинські слова *juris prudentia* у дословному перекладі українською означають «знання права». Разом з тим важливо відзначити, що сучасні фахівці не завжди враховують той факт, що суть цього словосполучення не всяк час сприймалась однаково.

Отже, протягом історії людства тлумачення поняття «юриспруденція» неодноразово змінювалось. Сама сутність явища «юриспруденція» розвивалася одночасно з еволюцією держави і права, економічного життя і духовної культури суспільства, культури права в державі. Сучасні учені-юристи, звертаючись до питання часу походження юриспруденції як явища, переважно мають на увазі Стародавню римську юриспруденцію. Однак насправді вона існувала (хоча і під іншою назвою) набагато раніше – у народів Ассирії, Єгипту, у стародавніх євреїв тощо.

Перелік питань для перевірки досягнення результатів навчання до теми № 1

1. Розтлумачте походження терміну «юриспруденція».
2. Назвіть початкові ознаки явища «юриспруденція».
3. Чи можна вважати юриспруденцію – складною, багаторівневою історичною категорією, системою мов, дискурсів і текстів?
4. Чому юриспруденцію називають структурною частиною правової реальності?
5. Назвіть предмет дослідження юридичної науки.
6. Назвіть особливості методології дисципліни «Історія української юриспруденції».
7. Поясніть сутність та ознаки класичної юриспруденції, неklasичної юриспруденції, постюриспруденції.
8. Поясніть дефініцію «юридичне знання».
9. Поясніть місце юриспруденції в системі гуманітарного знання.

¹ Posner R. A. The Problems of Jurisprudence. Harvard, 1993. P. 11.

10. У чому полягають зв'язки між юридичною наукою та історичною наукою?

Література

1. Азаркин Н. М. Всеобщая история юриспруденции : курс лекций. М.: Юридическая литература, 2003. 608 с.
2. Введение в украинское право. 2-е изд. / отв. редакторы: С. В. Кивалов, Ю. Н. Оборотов. Одесса : «Юридична література», 2009. 665 с.
3. Маликов А. Введение в общую теорию юридических наук. Киев : «К. И. С.», 2005. С. 44.
4. Оборотов Ю. М. Філософія права і методологія юриспруденції. *Проблеми філософії права*. 2003. Том 1. С. 41–43.
5. Рулан, Норбер. Историческое введение в право : учеб. пособие для вузов / пер. с фр. А. Б. Воронов и др. Москва : NOTA BENE, 2005. 667 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2

Поняття «джерело права» та його еволюція в межах України-Русі у X–XIV ст.

План

1. Поняття «джерело права».
2. Джерела права Київської Русі.
3. Церковне право Київської Русі.
4. Особливості політико-правових поглядів мислителів Київської Русі.
5. Джерела права Галицько-Волинської держави.

Методичні рекомендації

Саме поняття «джерело права» було і залишається дискусійним. На думку української дослідниці В. Качур, «...термін “джерело права” (точніше – термін *fons*), вперше був введений в науковий обіг давньоримським мислителем Титом Лівієм, який охарактеризував Закони XII таблиць як *fons omnis publici privatique iuris* – джерело

публічного і приватного права (3.346.6). Цей же термін зустрічається у Авла Геллія (N.A. 10.27.7.) і Цицерона (*de leg.* 1.6.20)¹.

Характерною рисою римської правової доктрини є те, що вона не дала чіткого визначення багатьом базовим правовим поняттям і категоріям, які вона ж розробила і впровадила в науковий обіг. Не стали винятком і «джерела права», про що відзначив ще Ф. К. Савіньї². У подальшій історії формування поняття «джерело права» було виявлено дві основні тенденції: 1) суб'єктивістська – більш рання і стійка, визначала поняття через правостворюючі сили, Бога, церкву, державу і т. п.; 2) об'єктивістська – більш пізня і фрагментарна, визначала поняття через дух, розум, свідомість, психіку, культуру³.

Отже, незважаючи на те, що термін «джерело права» упроваджений у науковий обіг досить давно, в юридичній літературі ще й сьогодні не сформовано єдиної позиції щодо цього поняття та визначення його змістовного і структурного наповнення. Одним із пріоритетних підходів є розуміння джерел права як зовнішньої форми вираження норм права.

У цьому конспекті слід погодитися з думкою Н. М. Пархоменко, що «...всі вчені однаково розуміють джерела права як чинники, які творять право; суперечки починаються при вирішенні питання, що має вважатися чинниками, які створюють право»⁴. З'ясування цих чинників дасть можливість наблизитися до певної уніфікації розуміння терміну «джерела права» та й по-новому розкрити систему джерел права⁵.

Становлення права Київської Русі було тривалим процесом. Його витoki сягають племінних правд східних слов'ян. В основі цих

¹ Гарсія Гаррідо М. Х. Римское частное право: казусы, иски, институты / пер. с исп. ; отв. ред. Л. Л. Кофанов. М.: Статут, 2005. С. 61.

² Савиньи Ф. К. фон. Система современного римского права : в 8 т. Т. I / пер. с нем. Г. Жигулина ; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. М.: Статут, 2011. 510 с.

³ Качур В. До розуміння та визначення поняття «джерела права». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 6–1. Том 1. С. 36–37.

⁴ Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми методології : монографія. Київ : «Юридична думка», 2008. С. 39.

⁵ Гураленко Н. А. Система джерел права: аналіз структурних елементів. *Науковий вісник Чернівецького університету. Провознавство*. 2010. Випуск 538. С. 16.

правових систем лежало звичаєве право, вони встановлювались для регулювання всієї сукупності відносин у кожному племені або союзі племен.

У Давній Русі звичай як джерело права мав визначальне значення. У колективній свідомості тієї епохи закріпилося переконання, що «все те, що було, має тим самим право на існування». Це суть правової традиції, але зовсім не означає, що правовий звичай і традиція роблять право незмінним і нерухомим. Навпаки, усна форма звичаєвого права не давала можливості точно закріпити те чи інше положення.

Пам'ять – недовговічна, усні свідчення, як і усні вироки та рішення судів, не фіксувалися, допускалася цілком вільна інтерпретація фактів. Укладання договорів, контрактів, отримання згоди сторін у суперечці часто виражалися за допомогою жестів, ритуальних дій або проголошення священних слів (такі слова вимовляли «послухи»). Носіями пам'яті щодо рішення конкретної справи були живі люди; іноді для того, щоб пам'ять про судові рішення жила якомога довше, в судовий процес приводили дітей.

Джерела права Київської Русі

Звичаєве право Київської Русі. Звичаї, угоди Київської Русі з Візантією, князівське законодавство, «Руська Правда», церковне право дають нам безпосередню можливість скласти уяву про закономірності й особливості розвитку вітчизняної юриспруденції та культури права.

У період первіснообщинного ладу східних слов'ян існували звичаї у кожному племені (союзі племен). З утворенням держави звичаї санкціонуються (визнаються) і забезпечуються державою та перетворюються на *звичаєве право*. Ці норми регулювали порядок здійснення кровної помсти і деяких процесуальних дій (присягу, ордалії, порядок оцінювання показів свідків). У IX–X ст. існувала система норм усного звичаєвого права, частина яких згодом була зафіксована у нормативних збірниках XI–XII ст. Отже, звичаєвим правом вважають систему прав та обов'язків соціальних суб'єктів, що формувалася в процесі спільної життєдіяльності, закріплена у свідомості як правові норми, обов'язковість дотримання яких ґрунтувалася на загальному переконанні щодо їх правильності та забез-

печувалася впливом зовнішнього авторитету¹.

Правовий звичай історично був першим джерелом права. Воно завжди базується на місцевих культурних, етнічних, релігійних особливостях, на їхній основі формує місцеву правову традицію. Говорячи про регіон Північної та Східної Європи слід констатувати, що на цій території звичаєве право мало не тільки давню історію. На відміну від країн Західної Європи, які отримали у спадок норми та інститути римського права, котрі спочатку доповнювали місцеве звичаєве право, а потім стали основою для утвердження нових правових норм і правових систем Західної Європи, правові традиції на теренах Скандинавії та Київської Русі розвивалися більш автохтонно².

Розглядаючи й порівнюючи початковий етап оформлення правових систем Русі та Скандинавії, український дослідник І. К. Шумський писав: «...треба зазначити, що саме між цими правовими системами спостерігається тісний взаємозв'язок. Можна навести декілька прикладів того, як певні норми проникали у право Давньоруської держави зі Скандинавії. Звісно, даний процес обумовлений тим, що починаючи з VI ст. просування скандинавів на схід уже не припинялося, поступово розширюючись і охоплюючи все нові території.... Якщо говорити про вплив скандинавів безпосередньо на правову систему, то найбільшого розквіту цей процес набув протягом IX–X ст. Прикладом близьких контактів саме у сфері права, а в майбутньому й державотворення, між Скандинавією та Руссю є інститути вейцли та полюддя. Порівняльний аналіз дозволяє констатувати типологічну близькість історичного розвитку давньоскандинавського та руського регіонів, паралельність і синхронність соціального та політичного процесів на Русі й у Скандинавських державах. Показовим також є те, що процес фіксації норм звичаєвого права, й тим самим започаткування «писаного» права, відбувся майже одночасно»³.

¹ Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка. Київ, 2006. С. 32.

² Шумський І. К. Звичаєве право Київської Русі та Скандинавії: деякі спільні риси розвитку. *Правове регулювання суспільних відносин: перспективні напрямки на шляху до сталого розвитку* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 12–13 жовтня 2018 р.). Київ, 2018. С. 13.

³ Шумський І. К. Скандинавський фактор у розвитку державності Київської Русі: історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України. 2020. С. 137–138. URL: instzak.rada.gov.ua

Звичаєве право значно впливало і на формування системи речових прав. Звернення звичаю до минулого – факту або ситуації, які колись сталися, – зумовило важливе значення фактичного володіння, віддаючи йому явну перевагу перед формальним правом власності.

До перших літерально фіксованих джерел права Київської Русі вчені відносять договори Київської Русі з Візантією 907, 911, 944 і 971 років.

Руська Правда. Варто відзначити, що ще до правління Володимира Великого здійснювалися спроби систематизації норм звичайного права в єдиний звід. Орієнтовно в середині IX ст. в Київській Русі відбулася уніфікація близьких за складом і соціальною природою племінних правд до Закону Руського, норми якого враховувалися київськими князями при укладанні договорів з Візантією. Закон Руський був якісно новим етапом розвитку руського усного права в умовах зміцнення держави. На жаль, текст Закону Руського до нашого часу не дійшов.

Володимир Святославович одним із перших князів Київської Русі вніс важливий внесок у систематизацію давньоруського законодавства. У «Повісті временних літ» (прибл. 996 р.) розповідається у фольклорно-епічному дусі: «Бе бо Володимир любя дружину и с ними думая о строи земленем, и о ратех, и о уставе земленем»¹. У Новгородському першому літописі молодшого ізводу цей фрагмент виглядає дещо інакше: «Бе бо Володимир любя дружину, и с ними думая о строении земском, и ратех, и о уставе земном»².

Перший етап розвитку права Київської Русі закінчився переходом від усного звичаєвого права до писаного права. Формами цього права стали договори Русі з Візантією, а також великокнязівське законодавство (прави, статuti). Цей другий етап закономірно призвів до формування єдиного для держави законодавчого акту – **Руської Правди**. Ця збірка стала першим збірником юридичних норм права Київської Русі. Сьогодні нараховують приблизно 106 списків (названих за місцем їх знаходження або ім'ям осіб, що їх знайшли), які умовно можна поділити на три редакції: Коротка редакція вміщує

gov.ua uploads documents

¹ Повесть временных лет. Ч. I. М.-Л.: Изд-во и 1-я тип. Изд-ва Акад. наук СССР в Л., 1950. С. 86.

² Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945. С. 297.

«Правду Ярослава» («Найдавнішу Правду», аутентичний текст не збережено) – 18 статей, які закріплюють захист життя, тілесну недоторканість, честь дружинної знаті та її військового спорядження, челяді, однак вона не містить норм щодо захисту феодального землеволодіння; «Правду Ярославичів» (Статут Ярославичів) 60-ті рр. XI ст. (за іншою версією 1072 р.), яка містить норми щодо захисту князівського феодального маєтку, земельної власності князя, закріплює посилений захист феодалів (ст. 19–41); «Покон вірний» (ст. 42); «Урок мостникам» (ст. 43) – пам'ятка права, датована приблизно XII ст., щодо організації мощення та ремонту мостів і доріг.

Руську Правду можна визначити як кодекс приватного права. Всі її суб'єкти були фізичними особами, поняття юридичної особи закон не знав. З цим пов'язані деякі особливості кодифікації. Серед видів злочинів, передбачених Руською Правдою, немає злочинів проти держави. Особистість самого князя як об'єкта злочинного зазіхання розглядалася як фізична особа, що відрізнялася від інших лише більш високим положенням і привілеями.

З конкретними суб'єктами пов'язувався зміст права власності – воно могло бути різним залежно і від об'єкта власності. Руська Правда ще не знає абстрактних понять «власність», «володіння», «злочин». Кодекс будувався за принципом казуїстичності, законодавець прагнув передбачити всі можливі життєві ситуації.

Ці юридичні особливості обумовлені джерелами Руської Правди. Включені в неї норми і принципи звичайного права несумісні з абстрактним поняттям юридичної особи. Для звичая всі суб'єкти рівні, і всі вони можуть бути тільки фізичними особами. Норми Руської Правди захищали приватну власність (рухому і нерухому), регламентували порядок її передання у спадок, за зобов'язаннями і договорами.

Схожі збірки з'являлись і в інших народів. Так, наприклад, у давньоскандинавському праві існувала збірка норм звичаєвого права – «Закони Гулатінгу». Перші записи «Законів Гулатінгу» датуються кінцем XI або початком XII ст. і пов'язуються з правлінням короля Олава Спокійного (1066–1093 рр.)¹.

Правові норми, що регламентують внутрішнє життя Православ-

¹ Головки Б. Г. Джерела права Норвегії X–XII ст. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна*. 2012. Вип. 11. С. 67.

ної Церкви і відображають її богословсько-догматичну свідомість, зазвичай прийнято називати канонічним або церковним правом. Сучасна правова енциклопедія, видана Національною академією правових наук України, визначає канонічне право як «сукупність норм християнського права, що встановлені церковними соборами та постановами пап і визначають організацію церкви, її внутрішній розпорядок, відправлення культу, а також норми моралі, родинних відносин і, певною мірою, норми цивільного, кримінального та судового права за умови, якщо вони санкціоновані і забезпечуються державою»¹.

Відомий каноніст Православної Церкви протоієрей В. Ципін визначає церковне або канонічне право як «систематичне викладення права, яким регламентується життя Церкви»². Професор протоієрей В. Г. Співаків визначає церковне право як «сукупність всіх норм або законів, якими регламентуються життя і ставлення Церкви як прозорого самостійного суспільства»³. Тут доцільно нагадати, що термін «канонічне право» базується на понятті «канон», яке посідає дуже важливе місце в церковній термінології та є одним із найбагатозначніших. З давніх часів каноном називають перелік текстів і книг, що входять до складу Біблії.

У церковній юридичній практиці каноном називають і дисциплінарні постанови Церкви. Так, електронна енциклопедія, посиляючись на словник Даля, дає такі визначення: «Канон (грец. *Κανών* – «правило, норма») – церковне встановлення апостолів, Вселенських, деяких помісних соборів і Отців Церкви, що стосуються церковного устрою і правил». Не потрібно змішувати поняття канону як дисциплінарної постанови з «оросом» – визначенням собору з богословського питання, який має догматичне віронавчальне значення. Треба відзначити, що за думкою прот. В. Ципіна, «канони утворюють основу і серцевину церковного права»⁴.

Розглядаючи процес історичного генезису канонічного права Православної Церкви на території України неможливо обійти питан-

¹ Сучасна правова енциклопедія / за заг. ред. О. В. Зайчука. 3-тє вид. Київ : «Юрінком Інтер», 2015. С. 154.

² Цыпин В., прот. Курс церковного права. Клин, 2004. С. 21.

³ Певцов В. Г., проф.-прот. Церковное право. СПб., 1892. С. 23.

⁴ Цыпин В., прот. Вказана праця. С. 22–23.

ня про джерела цього права. Слід погодитися з думкою одеської дослідниці І. А. Бальжик, яка вважає, що «Сучасні уявлення про право і державу багато в чому визначаються пошуками цивілізаційної та національної ідентичності. Методологія цивілізаційного підходу, що враховує існування локальних цивілізацій, представляється в цьому розумінні перспективною, особливо для дослідження українського права і української державності... Цивілізація і правова культура нерозривно пов'язані між собою»¹. Саме тому в контексті аналізу канонічного права необхідно позначити важливість саме релігійного православного світогляду як фактора формування і джерела права.

Наукове осмислення канонічного права почалося досить пізно порівняно з правом «світським». Загальновідомо, що в західній юридичній літературі церковне право (*jus ecclesiasticum*) і канонічне право (*jus canonicum*) традиційно розглядаються як дві різні позиції. Під канонічним правом мається на увазі наука, яка вивчає канони Стародавньої Церкви і папські декрети, котрі увійшли до складу «Корпусу канонічного права» (*Corpus juris canonici*). Останній оформлювався в часи середньовіччя та регламентував не тільки церковні, а й світські правовідносини.

Перелік питань для перевірки досягнення результатів навчання до теми № 2

1. Яку форму державного правління митрополит Іларіон Київський вважав кращою і чому?
2. Назвіть джерела права Київської Русі.
3. Назвіть основні напрямки розвитку політико-правової думки Київської Русі.
4. Поясніть особливості розвитку культури права в Київській Русі на прикладі аналізу системи покарань за Руською Правдою.
5. Поясніть причини обмеженого запозичання Римського права в Київській Русі.
6. Поясніть вплив християнства на розвиток юриспруденції в Київській Русі.
7. Поясніть особливості тлумачення терміну «закон» в юридичній

¹ Бальжик І. А. Відносини держави і церкви: «симфонія влад» : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2007. С. 26.

- практиці Давньоруської держави X–XIV ст.
8. Назвіть джерела права Галицько-Волинського князівства та поясніть проблеми дослідження права зазначеного періоду.
 9. Які риси права були властиві судовому процесу в Київській Русі та Галицько-Волинській державі?

Література

1. Антологія української юридичної думки : в 10 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; упоряд.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко та ін. Київ : Юрид. книга, 2002.
2. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : навч. пос. для студентів вищ. навч. закладів. Л.: Вид. центр Львівського нац. ун-ту, 2013. 904 с.
3. Введение в украинское право. 2-е изд. / отв. ред.: С. В. Кивалов, Ю. Н. Оборотов. Одесса : «Юридична література», 2009. 665 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 3

Особливості правничої практики та правничої думки на українських землях у XV – першій половині XVII ст.

План

1. Джерела права Великого князівства Литовського у XV – першій половині XVI ст.
2. Статути Великого князівства Литовського та їх значення в історії розвитку українського права.
3. Екзигуційний рух і його вплив на розвиток права та держави на українських землях Литви та Польщі.
4. Вплив Римського права на розвиток права на українських землях Литви та Польщі.
5. Розвиток філософсько-правової думки на українських землях XVI – початку XVII століття.

Методичні рекомендації

У процесі підготовки до першого питання практичного заняття доцільно нагадати, що у 40–60 рр. XIV ст. більшість українських земель підпала під владу Польщі, Литви і частково під владу Угорщини та Молдавського князівства. Майже 300 років – від другої половини XIII ст. до 1569 р. – на мапі Східної Європи існувало своєрідне державне об'єднання – Велике князівство Литовське, яке має ще одну назву в історіографії цього періоду – Литовсько-Руська держава, оскільки 90% її території та населення складалося з князівств і земель колишньої Київської Русі та давньоруського етносу.

Система права у Великому князівстві Литовському до початку XVI ст. частково ґрунтувалася на теорії «Симфонії влад» та теолого-філософських поглядах середньовічної Римо-католицької церкви. Останні були досить чітко сформульовані ще за Аврелія Августина – видатного ідеолога християнської церкви та західної патристики – у його праці «Про град Божий». Пізніше, у XII–XIII ст., католицькі теологи виклали їх у теорії «О двох мечях», яка мала великий резонанс у середовищі Римо-католицької церкви. Її положення широко застосовувалися єпископатом для обґрунтування своїх теократичних претензій на владу. Згідно з нею влада в державі розглядалася в алегоричній формі – два мечі як два окремих явища – влада духовна (церкви) та влада світська (королівська).

Слід пам'ятати, що у XVI ст. європейське суспільство потребує збільшення товаровиробництва, активізації торгівлі, розвитку освітніх закладів та ін. Для забезпечення реалізації цієї програми у Великому князівстві Литовському на порядку денному постали питання систематизації права та реформації судової системи. Зміцнення правового статусу українсько-польської шляхти, поширення католицизму, розвиток кріпосництва, поява нового соціального прошарку – заможної козацької старшини, та багато інших причин змусили польський уряд погодитись розпочати систематизацію права шляхом кодифікації.

Для покращення роботи судів Великого князівства ще в 1468 р. було видано збірник законів – «Судебник великого князя Казимира IV», але цього виявилось недостатньо. Отже, з часом під тиском послідовників екзекуційного руху в Польщі та Велико-

му князівстві Литовському було розпочато процес кодифікації, який відбувся в три етапи: у 1529, 1566, 1588 роках.

Із середини XV ст. через цілу низку об'єктивних і суб'єктивних причин відбуваються помітні якісні зрушення в економічній сфері та в політичному житті Великого князівства Литовського. Удільна князівська система управління починає розпадатися. Відбувається процес централізації влади й управління та постає питання про створення загальнодержавних законодавчих актів для всіх земель князівства. Зростає рівень загальної культури й освіти привілейованої частини населення. Формуються основні поняття і терміни в литовсько-руському праві, теоретично визначається його форма і функції, внутрішня побудова і структура.

Як кожне соціальне явище, правова система має свою структуру, котра включає такі основні елементи:

- система права,
- система законодавства,
- законодавча техніка,
- правова свідомість і освіта,
- правова культура й ідеологія,
- правові відносини,
- юридична практика.

Цей перелік не є завершеним і остаточним, його можна продовжувати.

Необхідно пам'ятати, що термін «правова система» розглядають у вузькому значенні як «національна правова система» конкретної держави, а в широкому розумінні – як сукупність національних правових систем, об'єднаних за спільними ознаками, що є тотожним терміну «правова сім'я».

Вивчаючи цю тему потрібно усвідомлювати, як визначалося поняття «право» в розумінні законодавців Великого князівства Литовського та які джерела права існували в литовсько-руському праві другої половини XV – на початку XVI ст. Як видно із документальних юридичних пам'яток XIV–XVI ст., поняття «право» мало свою визначену еволюцію. Якщо на початку XIV ст. під цим терміном у суспільстві розуміли такі поняття, як «дозвіл», «власність», то в першій половині XV ст. це поняття трансформується в «порядок» та «правила поведінки». Лише з початку XVI ст. серед правників та

юридично освічених можновладців формується абстрактне поняття «права» в об'єктивному його розумінні.

У Великому князівстві Литовському умовно можна назвати такі джерела права:

- правові звичаї, об'єднані в систему усного звичаєвого права;
- нормативно-правові акти писаного світського права;
- релігійно-правові норми християнського (канонічного) права;
- нормативно-правові договори внутрішнього земського (загальнодержавного) права;
- міжнародно-правові акти.

Щодо правового прецеденту, то він не був офіційно визнаним джерелом права, як в Англії. Проте судово-адміністративні урядовці у своїй службовій діяльності враховували практику роботи судових органів, що надавало їм можливість виявляти позитивний і негативний досвід у роботі судів і на цій основі вживати заходів щодо поліпшення якості судочинства.

Поява статутів знаменувала зміцнення королівської влади і водночас засвідчувала наявність регіональних політично-правових особливостей. Право, про яке в них йдеться, є звичаєвим, доповненим королівськими приписами.

Правові норми закріплювали провідні позиції заможних і лицарства. Водночас королівська влада в них виступала проти надмірного утиску селян з боку їхніх панів і дозволяла селянам у такому разі відходити від них самовільно. Разом з тим Малопольський статут обмежив право виходу селян за відсутності зловживань з боку панів.

Необхідно також зазначити, що в XV ст. на українсько-білоруських землях поступово почали поширюватися гуманістичні ідеї Ренесансу, які, безумовно, вплинули як на суспільну мораль, так і на філософію права Середньовічної Європи.

Незважаючи на ієрархічну залежність усього населення у країнах Заходу, саме тут у середньовічну епоху почала свій розвиток **ідея «свободи особи»**. Своє коріння вона знайшла в понятті «свободи тіла». Адже феодалі були не тільки панами, але й самі перебували у васальній залежності, їхні стосунки із сюзереном визначалися в країнах Заходу договором і звичаєвим правом, у той час як у країнах Сходу такі відносини визначалися свавіллям монарха. У країнах За-

ходу феодала на своїй території самі здійснювали права монарха не тільки над кріпаками, але й над вільним населенням. Особистість феодалів поступово захищалася від монарха, їхні права почали закріплюватися у законах.

Саме така ситуація потребувала запровадження нових змін у законодавстві, яке могло гарантувати феодалам Великого князівства Литовського захист їхніх економічних, політичних і особистих інтересів.

Аналізуючи джерела права на українських землях XVI ст. слід відзначити, що середньовічна правосвідомість була тісно пов'язана зі становою приналежністю людини: не існувало загальних для всього населення законів, їх заміником служили окремі для кожної соціальної групи норми, що визначали характер і обсяг правоздатності, тип підсудності, різновиди покарань за правопорушення тощо. Як проголошувало «Саксонське Зерцало», один із найавторитетніших правових кодексів зрілого Середньовіччя, «ніхто не може привласнити собі іншого права, окрім того, яке йому властиве від народження».

На цих засадах функціонували й правові норми, що фіксували права та обов'язки мешканців Великого князівства Литовського. Крім соціальної строкатості їм був властивий ще й регіональний партикуляризм. Це проявлялося в тому, що землі Великого князівства отримували від володаря так звані уставні грамоти – з підтвердженням специфічних особливостей внутрішнього устрою й судочинства під традиційним гаслом урядової політики Вільна: «Ми старини не рухаємо, а новини не уводимо». Зокрема, власними законами, що закріплювалися в уставних грамотах, керувалися землі, розташовані на околицях держави: Жемайтійська, Полоцька, Вітебська, Смоленська, Дорогичинська, Київська, Волинська. Вважається, що оскільки їхнє географічне положення створювало умови для потенційного виходу зі складу князівства, це змушувало центральну владу зважати на традиційні порядки та звичаї аби уникнути невдоволення місцевих еліт.

До найважливіших пам'яток литовсько-руського права XIV–XVI ст. належать передусім так звані привілеї литовсько-українських князів. Термін «привілей» походить від латинських слів: *privata* – приватний і *lex* – закон, отже привілей – «приватний закон». Привілеї також звалися «господарськими листами».

У московському праві термінам «привілей» і «лист» відповідає термін «грамота». Але на самій формі привілеїв, їхньому змісті й навіть на меті, якої вони додержувалися, відбиваються вже впливи середньовічного західноєвропейського права. Такого роду акти ми можемо зустріти у всіх західноєвропейських державах доби Середньовіччя. Земські привілеї видавалися офіційно, переважно латинською мовою. Однак до нас дійшли і давньоруські тексти привілеїв, наприклад, текст привілею 1447 р. короля Казимира.

Привілеї поділялися на дві головні категорії: а) привілеї земські, б) привілеї обласні. Привілеї земські надавалися великими князями литовськими як окремим особам, так і окремим інституціям, переважно церквам і монастирям; так само привілеї ці надавалися й окремим станам (шляхті, духовенству, міщанам, купцям) і містам. Здебільшого їх зміст полягав у наданні певних виключних або пільгових прав.

Привілеї ж обласні (або уставні) надавалися господарями литовськими окремим землям, що входили до складу Великого князівства Литовського. Основний зміст цих привілеїв – це урочиста обітниця господаря зберігати непорушним правовий лад в кожній поодинокій землі, якій надавались такі привілеї.

На українських землях, що увійшли до складу Великого князівства Литовського, **Магдебурзьке право** почало поширюватися не швидкими темпами. У 1374 р. князі Георгій і Олександр Корятовичі надали Кам'янцю-Подільському Магдебурзьке право. Це місто стало найважливішою фортецею в Україні. Також слід відзначити, що на розвиток Магдебурзького права у Великому князівстві Литовському, зокрема на українських землях, чималий вплив мав Бельський привілей 1564 р., підтверджений актом Люблінської унії. За ним усі міста Великого князівства Литовського одержували Магдебурзьке право на зразок м. Вільно (Вільнюса). Привілеї, надані після Бельського, зокрема для новоутворених міст чи на підтвердження старих привілеїв, посилалися саме на рішення 1564 року.

Позитивною рисою застосування Магдебурзького права в галицьких містах у складі Польського королівства було те, що завдяки чіткому регламентуванню організації міського самоврядування, порядку організації суду та судочинства в містах і містечках створювалися сприятливі умови для їх соціально-економічного й культурного

розвитку, зокрема для діяльності купецьких корпорацій, ремісничих цехів, торгівлі та ін.

Слід погодитися з думкою дослідника В. Кіселичника, що в досліджуваний період поняття «міське право» застосовувалося, принаймні, у трьох значеннях:

- природне право громади на самоврядування, основою якого є свобода громадян, власне судочинство, право на участь в управлінні торговельними і ремісничими об'єднаннями, право на фортифікаційні споруди, а також право на прийняття власних статутів;
- право на сукупність актів органів місцевого самоврядування, звичаєве право, яке сформувалося безпосередньо в межах міста;
- право на набуття міського громадянства, тобто правовий зв'язок між міщанами (громадянами) та міською громадою.

Розвинувши цю думку, можна додати, що таке «міське право» значно розширювало права насамперед католицького міського населення і позначилося на отриманні судового й податкового імунітету, права власності на землю, свободи від феодальних повинностей тощо.

Також слід відзначити, що важливе значення для формування та функціонування міського права мало набуття міського громадянства, оскільки за його допомогою встановлювався правовий зв'язок між громадянином і конкретним містом, який виявлявся в їхніх взаємних правах і обов'язках.

Перелік питань для перевірки досягнення результатів навчання до теми № 3

1. Поясніть тлумачення словосполучення «екзекуція права».
2. Чи був пов'язаний екзекуційний рух в Польщі з ростом правової культури на українських землях?
3. Поясніть проблеми дослідження Литовської Метрики в сучасній Україні.
4. Поясніть причини впровадження посади прокуратора в судовій практиці ВКЛ.
5. Поясніть причини поширення інквізиційного процесу в судах ВКЛ та Речі Посполитої в XVI ст.

6. Церковні суди та їх компетенція у ВКЛ та Речі Посполитій.
7. Вплив судової практики на розвиток права ВКЛ та Речі Посполитої.

Література

1. Антологія української юридичної думки : в 10 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, упоряд.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко та ін. Київ : Юрид. книга, 2002.
2. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.) : навч. пос. для студентів вищ. навч. закладів. Л.: Вид. центр Львівського нац. ун-ту, 2013. 904 с.
3. Введение в украинское право. 2-е изд. / отв. ред.: С. В. Кивалов, Ю. Н. Оборотов. Одесса : «Юридична література», 2009. 665 с.
4. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. / голова ред. кол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ : Дніпро, 2001.
5. Юридична енциклопедія / ред. Ю. С. Шемшученко та ін. ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 4

Оформлення української юриспруденції другої половини XVII – середини XVIII ст.

План

1. Причини трансформації та особливості розвитку правової системи України-Гетьманщини.
2. Україно-європейська правова інтеграція у доктрині конституційного права (на матеріалах Гадяцької угоди 1658 р.)
3. «Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорізького» 1710 р. та його характеристика.
4. Кодифікація права України-Гетьманщини: причини, проблеми та особливості.

5. Судова система України-Гетьманщини.
6. Розвиток судового процесу в Україні-Гетьманщині.

Методичні рекомендації

У процесі підготовки до практичного заняття доцільно нагадати, що в умовах посилення гноблення прав українського народу в Речі Посполитій активізація пошуків нового правового статусу для населення України стала цілком закономірним явищем. Власне, Визвольна війна 1648–1657 рр. та подальша боротьба українського народу за свої права й поклала початок апробації нових проєктів, які відповідно змінювали й окремі попередні правові традиції. Історично важливим джерелом права тієї доби стала **Зборівська мирна угода 1649 року**. Хоча її умови не були цілком вигідними для повстанців, з упевненістю можна зазначити, що цей документ дав змогу трьом українським воєводствам мати широкі права, які гетьман використав для державної розбудови. Ця угода, фактично, стала своєрідним підсумком у процесі першого етапу Визвольної війни 1648–1657 років. Але слід враховувати, що в середині XVII ст. на українських теренах існувало феодальне суспільство, яке спиралося на відповідну філософію права і моралі.

Визвольну війну 1648–1657 рр. вело суспільство, яке роздирали класові протиріччя. Загальні завдання та інтереси об'єднували учасників війни – різні класові групи населення, сприяли консолідації усіх національних сил України. Соціальні завдання та вузько-класові інтереси вносили глибоку ворожнечу у народно-визвольний рух. Усе це стало однією з причин, яка пояснює, чому війна велася довго, тяжко, з великими стражданнями для усього народу.

Водночас можна відзначити продовження процесу політико-юридичного оформлення козацької держави. Свідченням цього є положення Зборівського договору 1649 р. між Б. Хмельницьким та Річчю Посполитою. Фактично, цей договір став першим юридичним актом визнання автономного статусу трьох українських воєводств у складі Речі Посполитої. Але угода виявилася неспроможною розв'язати суперечності між Україною та Польщею.

Звертаючи увагу на джерела права, якими користувалися козаки під час Визвольної війни, слід відзначити, що більшість правових джерел Речі Посполитої ними відкидалася. Отже і Статут Великого

князівства Литовського 1588 р., і Магдебурзьке право разом з більшістю королівських привілеїв і конституцій вальних сеймів втратили свою силу. Замість них правова прогалина почала заповнюватися нормами звичаєвого козацького права, гетьманськими універсалами та міжнародними угодами Війська Запорізького з іншими країнами.

Розпорядження гетьмана оформлялись у формі **гетьманських універсалів**. У верхній частині універсалу ставилось ім'я і титул гетьмана, що видав його, далі зазначалось, кому адресовано універсал, викладався зміст розпорядження, попереджалось про кару за його невиконання. В кінці універсалу проставлялися дата і місце видання документа, а також особистий підпис гетьмана. До універсалу прикладалась гетьманська печатка.

Гетьманські універсали розсилалися у полки. За необхідності полкова влада розсилала копії всім сотням. В окремих випадках текст універсалу вписувався до ратушних книг. Мабуть, це не було обов'язковим правилом і покладалося на розсуд полкових властей.

Універсали, що призначались для широкого опублікування, доводилися до відома населення – козаків, селян, міщан. Таке широке оприлюднення проводилось, зокрема, тоді, коли мова йшла про обмеження і заборону селянських переходів, розшук та піймання втікачів – селян і солдатів, нові правила торгівлі та ін. Деякі універсали не підлягали оголошенню.

Відзначаючи особливу роль козацької еліти варто зазначити: утворена нею політична система та інституційна модель немонархічного державного утворення у складі монархії проіснувала понад 100 років. Однак позбавлені можливості реально впливати на перебіг подій народні маси водночас перестали бути і носіями суверенітету, що зрештою призвело до втрати державності. Цей урок, безперечно, є актуальним і для сучасності.

З 1651 р. Б. Хмельницький розпочинає переговори з Московською державою, які врешті-решт закінчились укладанням двосторонньої угоди та приєднанням України-Гетьманщини до Московської держави.

Україна прилучилася до Москви на основі автономії. І. Розенфельд вбачав у цьому договорі акт неповної інкорпорації України Московською державою ¹, а В. Липинський писав, що угода 1654 р.

¹ Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654–1793). Петро-

була звичайним союзом між двома державами, зверненим проти Польщі; це був мілітарний союз, подібний до тих, які Б. Хмельницький укладав уже з Кримом або Туреччиною ¹.

Незважаючи на зовнішню форму «клопотання-пожалування», пов'язану з наявними тоді юридичними та дипломатичними традиціями, цей договір був двостороннім і рівноправним. Стороною договору згідно з тогочасною правовою доктриною виступав, з одного боку, московський цар, а з іншого – гетьман і Військо Запорізьке. На підставі договору, на думку професора А. Яковліва, Україна де-юре потрапляла у васальну залежність під протекторат Москви, але де-факто зберігала повну незалежність у своєму внутрішньому житті. А. Яковлів не робить особливої різниці між поняттями підданства та васалітету і поряд з визначенням номінального протекторату царя зазначав, що Б. Хмельницький домагався таких взаємин між Україною і Московією, які мали Молдавія, Валахія та Семигород з султаном, себто «...мали встановитися стосунки номінального васалітету з виплатою од України Москві грошової данини – у формі трибуту... Встановлені таким способом взаємовідносини поміж Україною та Московією набули характерних ознак васальної чи протегованої держави до її протектора» ².

Отже, діапазон поглядів завжди був досить широким: від проголошення бездоговірного і безумовного вступу України-Гетьманщини до Московської держави на правах провінції до визнання повної автономії України на правовій підставі двосторонніх україно-російських договорів. Але як би не кваліфікували й не оцінювали форму відносин, котрі утворилися внаслідок переяславських і московських переговорів, не можна забувати, що вони юридично були оформлені настільки неясно, що обидві сторони вкладали в нього різний зміст і кожна по-своєму розуміла суть цих відносин. На час укладення українсько-російського договору 1654 р. Україна була незалежною

град : из-во Петроградского политехнического института, 1915. С. 71.

¹ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. Київ: Вид. Дніпров. Союзу Спожив. Союзів України («Дніпросоюз»), 1920. С. 25.

² Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Московією року 1654. *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія*. Київ: друк. Укр. Акад. наук., 1927. С. 595–597, 598–599, 603, 606.

державою, що мала свою державно-організовану територію. Березневі ж статті 1654 р. юридично затвердили цей факт.

Варто зазначити, що серед істориків донині не вщухають дискусії з приводу історико-юридичної оцінки українсько-московського договору 1654 року. Спектр тлумачень цієї угоди надзвичайно широкий, але найбільш поширеними є п'ять:

- «персональна унія» (незалежні держави, що мають власні уряди, але визнають владу одного монарха);
- васальна залежність України від Московської держави;
- автономія України у складі Московської держави;
- військовий союз між Гетьманщиною і Московською державою;
- возз'єднання українського і російського народів.

Цікавий підхід до трактування суті договору висловили сучасні дослідники В. Смолій та В. Степанков, стверджуючи, що документ «найімовірніше, передбачав створення під верховною владою корони Романових конфедерації двох держав, спрямованої проти зовнішнього ворога»¹. Отже, цілком очевидно, що кожна із сторін договору вбачала в ньому засіб для реалізації власних цілей.

Перелік питань для перевірки досягнення результатів навчання до теми № 4

1. Загальні тенденції розвитку права в Україні-Гетьманщині у другій половині XVII ст.
2. Гадяцький трактат і його політико-правова оцінка.
3. Право українського народу на самовизначення в працях П. Орлика.
4. Концепція розподілу влади в «Пактах і конституціях Війська Запорізького» 1710 р.
5. Причини часткового відновлення дії Статуту ВКЛ 1588 р. в Україні-Гетьманщині у першій половині XVIII ст.
6. Причини та особливості кодифікації права в Україні-Гетьманщині у XVIII ст.
7. Приватні кодифікації в Україні-Гетьманщині.
8. Культура права України-Гетьманщини.

¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Вид. 2, доп. і перероб. Київ : Либідь, 1995. С. 303.

Література

1. Антологія української юридичної думки : В 10 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України ; упор.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. Київ : Юрид. книга, 2002.
2. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : навч. пос. для студентів вищ. навч. закладів. Л.: Вид. центр Львівського нац. ун-ту, 2013. 904 с.
3. Введение в украинское право. 2-е изд. / отв. ред.: С. В. Кивалов, Ю. Н. Оборотов. Одесса : «Юридична література», 2009. 665 с.
4. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; упор. К. А. Вислобов ; відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко. Київ, 1997. 547 с.
5. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). Київ : ПАРАПАН, 2002. 396 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 5

Генезис конституціоналізму в Російській та Австрійській імперіях і його вплив на розвиток української юриспруденції

План

1. Поняття конституціоналізму та його місце в історико-правовій науці.
2. Особливості підготовки політико-правової реформи в Російській імперії кінця XVIII – початку XIX століття.
3. Ідея уконституювання Російської імперії на матеріалах проекту Конституції Царства Польського 1815 року.
4. Подальший розвиток конституційних ідей в Російській імперії другої половини XIX століття.
5. Перші конституції в Австрійській імперії, їх правовий аналіз та значення для розвитку конституційного права в Україні.

Методичні рекомендації

У процесі підготовки до практичного заняття доцільно нагадати, що історія розвитку конституційно-правових доктрин в Україні нараховує сьогодні не одну сотню років. Їхня «доля» (умови виникнення, становлення, розвиток і т. д.), як і доля національної державності, ніколи не була простою. Досліджували цей напрямок різні вітчизняні та закордонні вчені, такі, наприклад, як А. Яковлів, О. Ейхельман, Б. Кістяківський, В. Кульчицький, В. Погорілко, А. Слюсаренко, М. Томенко, П. Стецюк та інші.

Безумовно, що український конституціоналізм належить до тих явищ, які виникли набагато раніше, ніж сформувалися уявлення про них. Але процес його розвитку відбувався за умов відсутності власної незалежної держави. Саме цим частково пояснюється той факт, що розвиток українського конституціоналізму міцно пов'язаний з процесом уконституювання Австрійської та Російської імперій, до складу яких колись входили етнічні українські землі. Тому вивчення причин і передумов підготовки конституційної реформи в Російській імперії, а також аналіз перших конституційних актів, може стати важливим джерелом для кращого розуміння сучасних політико-правових проблем.

В сучасному державно-правовому дискурсі конституціоналізм розглядається як багатогранне явище. Як відомо, він належить до фундаментальних цінностей світової культури, а уява про нього розвивалась в різних країнах неоднаково. Слід сказати, що ідеї конституційної, тобто обмеженої монархії, набули піка своєї популярності у Європі приблизно в XVIII столітті. Своєю чергою, це підштовхувало мислителів до вивчення досвіду республіканських переваг античних міст-держав, причин народних повстань у Європі та проблем, пов'язаних з королівським деспотизмом. Отже, цілком очевидним є той факт, що теоретичні витоки сучасного конституціоналізму закладалися в юридично-правових, філософських, історичних і культурологічних поглядах мислителів минулого¹.

Конституціоналізм – це одна з найбільш часто вживаних категорій у науці конституційного права, яка використовується для ста-

¹ Крусян А. Р. Сучасний українській конституціоналізм : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. С. 9.

тусних характеристик держави та способів організації державної влади стосовно української та зарубіжної конституційно-правової практики. Як політико-правова категорія та доктринальне вчення він з'являється після виникнення політико-правових ідей конституційного характеру та перших конституцій, утвердження конституційної держави. Конституціоналізм є нерозривним і прямо похідним від конституції держави та пануючих у ній конституційних ідей. Вважається, що як явище світової політичної та правової культури він остаточно сформувався при переході від традиційного до індустріального суспільства. Сьогодні він обіймає теорію конституції взагалі, історію і практику конституційного розвитку тієї чи іншої країни, групи країн.

На думку українського правознавця В. М. Шаповала, «...конституціоналізм – це передусім політико-правова ідеологія, інтелектуальні узагальнення, притаманні певному етапу історичного розвитку. Водночас конституціоналізм нерідко сприймають як суспільно-політичний рух, спрямований на реалізацію відповідних ідей. Конституціоналізм також розглядають як державне правління в широкому сенсі (управління державними справами), обмежене за змістом конституції. Таке трактування конституціоналізму має традицію: його пов'язують з досвідом обмеженої монархії XVII–XVIII століть і навіть більш давніх часів»¹.

На наш погляд, у загальнотеоретичному розумінні конституціоналізм можна охарактеризувати як багатовіковий наробок людства, який не має чіткого формального визначення. Ця складна концепція та доктрина ґрунтується не стільки на законодавчих приписах, скільки на довготривалому історичному досвіді та культурно-політичній спадщині боротьби народів за обмеження як абсолютистської влади монарха, так і сваволі державної влади. З наведеного ми бачимо, що традиції конституціоналізму мають давню історію. Таким чином конституціоналізм як філософсько-правове явище має два виміри: описовий (*descriptive*) та приписовий (*prescriptive*). В описовому сенсі, – пише професор Г. Каспер, – він переважно стосується історичної боротьби за конституційне визнання прав, свободи та привілеїв... В приписовому (в установчому. – *Авт.*) сенсі... його значення включає

¹ Шаповал В. М. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії. *Право України*. 1998. № 5. С. 26.

всі ті характеристики організації державної влади, які розглядаються як невід'ємні елементи Конституції¹.

Безумовно, процес формування загальних цінностей конституціоналізму пройшов у своєму розвитку не один етап. Так, наприклад, на думку російського правознавця В. Є. Чиркіна таких етапів є три. Перший охоплює період з появи перших писаних конституцій США, Франції та Польщі до Першої світової війни. Другий етап він пов'язує з впливом ідеології марксизму, немарксистської соціал-демократії та конституцій країн тоталітарного соціалізму, а третій – сучасний етап – пов'язаний з крахом авторитарного соціалізму в СРСР і деяких державах Європи й Азії².

На наш погляд, витоки українського конституціоналізму слід шукати в історії розвитку конституційно-правових доктрин, які з'являлися на українських землях Великого Князівства Литовського та першої Речі Посполитої. Процеси їх появи, розвитку та подальшої трансформації, як і доля національної державності, ніколи не були простими. Головна проблема тут пов'язана з тим, що українські землі тривалий час перебували під владою різних держав. Своєю чергою, це впливало на процес формування політико-правових поглядів українців. Слід також сказати, що державність – це не тільки стан держави, а й суспільства в конкретний історичний період, якісна характеристика його елементів. Вона включає в себе інституції як держави, так і громадянського суспільства, яке перебуває на стадії формування.

Слід погодитися з думкою професора М. П. Орзіх, який вважає, що український конституціоналізм належить до тих явищ, які виникли набагато раніше, ніж сформувалося уявлення про них, але в сучасній науці існує точка зору, що в український «правовий ґрунт» вони були перенесені виключно із чужорідної соціально-політичної та правової реалії³. У зв'язку з цим слід зазначити, що особливість зародження українського конституціоналізму в Київській Русі, а по-

¹ Casper G. Constitutionalism. *Encyclopedia of the American Constitution*. L. Levy and others eds. Vol. 2. New York, London : Macmilan, 1986. P. 473.

² Чиркин В. Е. Общечеловеческие ценности, философия права и позитивное право. *Право и политика*. 2000. № 8. С. 9.

³ Орзіх М. Ф. Современный конституционализм: цель и средства конституционной реформы в Украине. *Юридический Вестник*. 2001. № 3. С. 109.

тім його розвитку у Великому Князівстві Литовському та Речі Посполитій, полягала в тому, що він формувався в складних умовах зовнішньої та внутрішньої політичної боротьби, і передусім в умовах відсутності власної незалежної держави.

Разом з тим, чимало питань з історії української державності, у тому числі в аспекті конституціоналізму, лишаються недостатньо дослідженими. Ця ситуація, власне, і підштовхнула нас до вивчення витоків та особливостей формування філософсько-правових поглядів українських громадських і політичних діячів доби Речі Посполитої.

Перелік питань для перевірки досягнення результатів навчання до теми № 5

1. Конституціоналізм у загальнотеоретичному розумінні.
2. Причини відмови Катерини II від конституційної реформи в Російській імперії.
3. Бачення державного реформування Російської імперії В. Н. Караїніним.
4. Проект коронаційного маніфесту Олександра I «Жалувана грамота російському народу», його зміст, мета і значення.
5. «Державна Уставна грамота Російської імперії» М. М. Новосельцева, причини підготовки, її зміст і значення.
6. Проекти Конституції Російської імперії в працях декабристів.
7. Конституційний проект М. Драгоманова.
8. Причини прийняття та загальна характеристика Конституції Австрійської імперії 1848 р.
9. Причини прийняття та загальна характеристика Конституції Австрійської імперії 1849 р.
10. Крайові конституції для Галичини і Буковини 1850 р., їх характеристика і значення.
11. Причини прийняття та загальна характеристика Конституції Австрійської імперії 1867 р.
12. Розвиток виборчого права в Австрійській імперії.

Література

1. Антологія української юридичної думки. У 10 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького

- НАН України ; упоряд.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко та ін. Київ : Юрид. книга, 2002.
2. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : навч. пос. для студентів вищ. навч. закладів. Л.: Вид. центр Львівського нац. ун-ту, 2013. 904 с.
 3. Введение в украинское право. 2-е изд. / отв. ред.: С. В. Кивалов, Ю. Н. Оборотов. Одесса : «Юридична література», 2009. 665 с.
 4. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; упоряд. К. А. Вислобоков ; відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко. Київ, 1997. 547 с.
 5. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). Київ : ПАРАПАН, 2002. 396 с.
 6. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. / голова ред. кол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ : Дніпро, 2001.
 7. Юридична енциклопедія / ред. Ю. С. Шемшученко та ін. ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 6

Розвиток юриспруденції в Україні під імперською зверхністю доби буржуазно-демократичних реформ

План

1. Кодифікація права в українських губерніях Російської імперії ХІХ ст.: причини, мета та значення для розвитку юриспруденції.
2. Причини та особливості впровадження судової реформи в Російській імперії у другій половині ХІХ століття.
3. Кодифікація права в Західній Україні ХІХ – початку ХХ ст.
4. Прийняття Конституції 1867 р. та її вплив на розвиток юриспруденції в Австрії.
5. Впровадження судової реформи в Австрійській імперії у другій половині ХІХ століття.

Методичні рекомендації

У процесі підготовки до практичного заняття доцільно нагадати, що ХІХ століття Наддніпрянська, Південна та Східна Україна зустріла у складі Російської імперії. В першій половині ХІХ ст. Україна ще зберігала деякі відмінності у соціальній структурі, формах землеволодіння, судочинстві. Частково це пояснюється тим, що імперія не мала у своєму розпорядженні достатніх економічних і адміністративних важелів, щоб швидкими темпами подолати історичні особливості регіону. Вона могла лише поступово, нівелюючи їх та пристосовуючись, використати у власних інтересах. На території українських губерній управління здійснювалося на відмінних від центру засадах. Правобережна та Південна Україна інтегрувались у склад Російської імперії через генерал-губернаторську форму управління – Київське (1832–1914), Новоросійське і Бессарабське (1822–1874) генерал-губернаторства. Здавалося, що на початку ХІХ ст. уряд міг би констатувати повне входження Лівобережної України в структуру імперії, але інтеграційні процеси не закінчилися, вони розвивалися далі. Однак уряд вважав, що «Малоросія» ще не може управлятися на тих самих засадах, що й центральні російські губернії. Кілька чинників змушували його розглядати українські землі, попри їх 150-літнє входження, як особливий регіон.

На законодавчому рівні особливий статус «Малоросії» простежується в традиційному підтвердженні привілеїв її станів, котрі надавалися російськими самодержцями. Олександр І також в одному із перших актів свого царювання підтвердив колишні привілеї малоросійського дворянства, зокрема відновлювалося право обирати місцевих чиновників і урядників¹, однак вибори відбувалися на трирічний термін, як у російських губерніях, а не довічно, як це було раніше. Звернення представників чернігівського дворянства до імператора з подякою за маніфест від 2 квітня 1801 р. «О восстановлении Жалованной грамоты дворянству» красномовно засвідчувало компроміс між ними та центральною владою шляхом часткового збереження місцевої судочинної системи.

Олександр І мав наміри реформувати внутрішнє впорядкування

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е. СПб., 1830. Т. 26, № 19839.

держави, для чого доручив М. М. Сперанському розробити політичні засади її майбутнього устрою. Підготовлений законопроект передбачав поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову (кожній з яких відповідали би певні державні інституції) та забезпечував громадянські права. При такому поділі влади з відомчим управлінням посада генерал-губернатора, створена за феодалним принципом прямого підпорядкування імператору з нерозривним зосередженням в одній особі всіх гілок влади, потребувала докорінного перегляду.

Стосовно питання **кодифікації права у XIX ст.** слід сказати, що в першій чверті XIX ст. відбувались спроби кодифікації права на українських теренах, що входили до складу Російської імперії. При цьому вони відбувалися в істотно нових суспільно-економічних і політичних умовах життя українського народу. Україна увійшла в новий період свого існування, тому всі роботи з кодифікації права велися там у контексті загальноімперської кодифікації. Природно, що уряд прагнув максимального зближення правових систем України, Польщі й Росії, але реалізувати цей проект у життя було непросто. З цією метою було створено кодифікаційну комісію («Комісія складання законів») під керівництвом Міністра народної освіти, Міністра юстиції П. Завадського, який був вихідцем зі Стародубщини.

Указом від 28 лютого 1804 р. на неї покладалось завдання систематизувати всі нормативні акти, чинні в Російській імперії, зокрема й на українських землях. Комісію було поділено на три експедиції. «Малоросійськими правами» мало займатися 6-те відділення 2-ї експедиції. В його складі над кодифікацією права України працювали дві групи. Перша, на чолі з А. Повстанським, займалася правом правобережних губерній (Київської, Волинської й Подільської), друга, під керівництвом Ф. Давидовича, правом лівобережних губерній (Чернігівської та Полтавської). Підсумком праці групи А. Повстанського став проект «Звід місцевих законів губерній та областей, приєднаних від Польщі». Група Ф. Давидовича підготувала «Зібрання громадських законів, діючих у Малоросії» (відоме під назвою «Зібрання малоросійських прав 1807 року»).

Ці кодифікації офіційного затвердження не отримали у зв'язку з призупиненням діяльності комісії. Пізніше частина норм «Зібрання малоросійських прав» увійшла до «Зводу законів Російської імперії» (1833). Фактично це була компіляція цивільно-правових норм з Ли-

товського статуту й польських переробок збірників німецького міського права, що застосовувалися на українських територіях упродовж XVI–XVIII століть. Дія «Зводу...» 1807 р. мала поширюватися на Київську, Чернігівську та Полтавську губернії. Планувалося, що він стане одним із розділів «Книги законів Російської імперії». «Звід...» поділявся на три частини, викладені в п'яти книжках, поділені на розділи й параграфи.

Після цього кодифікаційні роботи були майже припинені: здійснено лише переклад російською мовою статуту Великого князівства Литовського 1588 р. за текстом польського видання 1786 р., виданий 1811 року. У 1826 р. «Комісію складання законів» було перетворено на друге відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, яке мало спеціально та постійно займатися кодифікаційними роботами. До цих робіт був залучений відомий російський кодифікатор права М. Сперанський, який їх фактично очолив. Результатом діяльності цього відділення стало «Повне зібрання законів Російської імперії», публікація якого розпочалася в 1830 році. Воно складалося із 46 томів, до яких у хронологічному порядку увійшло понад 50 тис. нормативних актів, починаючи із Соборного уложення 1649 р. до нормативних актів, прийнятих на початку царювання Миколи I (1825). До збірника увійшли договірні статті між Україною і Росією та інші акти, що стосувалися державно-правового життя України.

Наступним етапом роботи відділення стала підготовка «Зводу законів Російської імперії» – зібрання чинних на час його видання законодавчих актів, розміщених у тематичному порядку. «Звід...» складався з 15 томів, об'єднаних у вісім книг, видання датується з 1833 р. Основу структури «Зводу...» становив поділ права на публічне й приватне, що було характерним для передових західних концепцій, які ґрунтувалися на засадах римського права.

Перша книга (I–III тт.) містила переважно закони про органи влади й управління та державну службу, друга (IV т.) – статuti про повинності, третя (V–VIII тт.) – «Устав казенного управління» (статuti про податки, мита, митний збір тощо), четверта (IX т.) – закони про стани, п'ята (X т.) – цивільне законодавство, шоста (XI і XII тт.) – «Устави государственного благоустройства» (статuti кредитних установ, шляхів сполучення, статuti будівельні, про промисловість

та ін.), сьома (XIII і XIV тт.) – «Устави благочиння» (про народне продово́льство, громадське піклування, лікарський статут тощо), восьма (XVI т.) – кримінальні закони. Цього принципу дотримувалися в усіх наступних перевиданнях «Зводу...» (1842 і 1857).

Під час роботи над підготовкою «Зводу...» в 1830–1835 рр. у складі відділення працювала група під керівництвом І. Даниловича, яка здійснила систематизацію чинних в Україні правових актів і підготувала «Звід місцевих законів західних губерній» (Правобережної України та Білорусії). «Звід місцевих законів...» – добре систематизований збірник, який складався зі вступу, трьох частин і додатків. Його частини мають такі назви: I – «Закони про стани»; II – «Закони цивільні»; III – «Закони про судові обряди, судочинство та про заходи цивільних стягнень». Частини поділені на книги, розділи, глави, відділення й параграфи. За своїм змістом він був збірником матеріального й процесуального цивільного права. Автори проєкту прагнули якомога ширше використати загальні норми російського права як головного джерела, а місцеве право підпорядкувати імперському законодавству, щоб воно лише регулювало конкретні відносини в межах загальних вимог основних законів. Проєкт «Зводу місцевих законів» передбачав повну ідентичність системі «Зводу законів Російської імперії» у розділах, де викладено норми про стани, судочинство й цивільне законодавство. Проєкт «Зводу місцевих законів...» містив деякі норми місцевого права Правобережної України у сфері цивільних відносин: право власності дворян-татар (нехристиян) на кріпаків, деякі норми, які визначали правове положення дружини, особливості опіки, договору дарування, складання, договорів загалом та ін.

Торкаючись питання **про причини та особливості впровадження судової реформи в Російській імперії у другій половині XIX століття** доцільно зазначити, що у досліджуваний період судова система України перебудовувалась на зразок судоустрою Росії. Цей процес відбувався непослідовно і без поспіху. З часом, у першій половині XIX ст., російський царат створив уніфіковану судову систему в рамках всієї імперії, що позначилось і на території українських губерній. Ще до початку війни з Наполеоном (з 1808 р.) в імперії з'явилися комерційні суди. В тому ж році такий суд було засновано в Одесі.

Важливою віхою у формуванні судової системи України стало переведення судочинства на російську мову (1828–1829 рр.). Завершальними актами стало припинення дії місцевого права, організація усієї діяльності судів України виключно на підставі загальноросійських законів. Відмінність полягала в тому, що в Україні судді призначалися, а в Росії обиралися. Царський указ від 15 квітня 1842 р. в Чернігівській і Полтавській губерніях запровадив російське законодавство з судочинства. З цього часу на всю територію України поширювались єдині загальноросійські джерела процесуального законодавства.

Наприкінці жовтня 1861 р. за вказівкою імператора було розпочато укладання основних положень про судоустрій і судочинство. Розроблення цих положень покладалося на об'єднані департаменти законів і цивільних справ Державної ради. При розробленні й обговоренні «Основних положень» були додатково використані як підготовчі матеріали проекти, підготовлені Другим відділенням. Автори «Основних положень» пішли значно далі. Поступаючись вимогам прогресивної громадськості, вони включили до основних засад майбутньої судової реформи положення про змагальність процесу, про запровадження суду присяжних, а також про гарантії прав обвинуваченого. У січні-квітні 1862 р. робота зі складання «Основних положень перетворення судової частини в Росії» була закінчена ¹. Було укладено основні положення кримінального судочинства, основні положення цивільного судочинства, основні положення судоустрою, розроблено перехідні заходи від чинного до нового судового порядку, встановлено кількість і штати нових судів. Проекти «Основних положень» були розглянуті протягом 1862 р. і схвалені Державною радою. Ще 1861 р. за її рішенням для підготовки судової реформи було створено комісію під фактичним головуванням обер-прокурора загального зібрання московських департаментів Сенату С. І. Зарудного ². На підставі зібраного комісією матеріалу, що стосувався історії суду і судочинства як у Росії, так і в інших країнах і склав 74 томи, були вироблені **Судові статuti**, затверджені імператором Олександром II **20 листопада 1864 року**.

¹ Исаев И. А. История государства и права России. Москва, 1996. С. 261.

² Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. Москва, 1984. Т. 8: Судебная реформа : 1991. С. 11.

Таким чином, після складної підготовки були затверджені наступні документи: 1) Затвердження судових установ; 2) Статут кримінального судочинства; 3) Статут цивільного судочинства; 4) Статут про покарання, що накладаються світовими суддями.

Ця подія започаткувала в Російській імперії буржуазний судоустрій і судочинство. Одночасно був підписаний указ про доведення Судових статутів до громадськості. В імператорському указі говорилося, що завданням судової реформи є: «...встановити в Росії суд швидкий, правий, милостивий, рівний для всіх підданих, піднести судову владу, дати їй відповідну самостійність і взагалі затвердити у народі... повагу до закону...»¹.

Судові статuti 1864 р. проголосили основні буржуазно-демократичні принципи судочинства: гласність, усність, змагальність – принципи, частина яких раніше вже застосовувалася в діяльності комерційних судів. Вони внесли у російський і український судоустрій важливі елементи здійснення правосуддя: суд присяжних засідателів і адвокатуру. Завдяки прийняттю Статутів було скорочено кількість судових інстанцій. У судочинстві було проголошено демократичні принципи, незалежність суду від адміністрації, скасовано систему формальних доказів і різницю підсудності за станами. Також важливим досягненням стало запровадження інституту судових слідчих і мирової юстиції.

У результаті реформи 1864 р. судова система в Російській імперії поділялася на дві частини: 1) місцеві суди – мировий суд, з'їзд мирових суддів; 2) загальні суди – окружний суд, судова палата.

До місцевих судів належали мирові суди. Вони розглядали дрібні кримінальні справи (проступки проти громадського порядку, особисті образи і побої, шахрайства та крадіжки на суму до 300 рублів), а також цивільні справи з ціною позову до 500 рублів, пізніше – до 1500 рублів. справи у спорах про нерухоме майно мирові суди не розглядали. Суддя обирався на три роки повітовими земськими зборами, всі підсудні йому справи розглядав одноосібно. Кандидатом на посаду мирового судді могла бути особа не молодше 25 років, із середньою або вищою освітою, яка мала високий майновий цenz.

¹ Полное Собрание Законов Российской Империи : Собрание второе. : с 12 декабря 1825 года по 28 февраля 1881 года : в 55 т. С.-Петербург. : Тип. II Отделения собств. Е. И. В. канцелярии, 1830–1885. Т. 39 : 1864 : в 3-х отд. № 20982.

Крім дільничних мирових суддів, які отримували платню за свою працю, існували так звані почесні мирові судді. Їх праця не оплачувалася. Почесними мировими судьями були особи, які мали значний дохід. Зазвичай ними були повітові та губернські ватажки дворянства, відставні військові та статські чиновники, судові чиновники високого рангу. Вони здійснювали свою діяльність за відсутності дільничного судді або за згодою обох сторін.

Другою (апеляційною) інстанцією для мирових судів був повітовий з'їзд мирових суддів, який включав всіх дільничних і почесних мирових суддів повіту. Вироки з'їзду мирових суддів вважалися остаточними. Система загальних судів охоплювала: 1) окружні суди (один на декілька повітів); 2) судові палати, які були другою інстанцією, що розглядала апеляційні скарги на рішення і вироки окружних судів; 3) вищу інстанцію – Сенат. Окружний суд був державним органом, який виконував не тільки судові, але й слідчі та нотаріальні функції. Окружним судам у загальному порядку були підсудні всі справи, які перевищували компетенцію мирових суддів. Цивільні справи окружний суд розглядав у складі трьох постійних (коронних) суддів чиновників ¹.

За Судовими статутами 1864 року участь присяжних засідателів у судовому процесі регулювалася Статутом кримінального судочинства. Проведення справ в окружних судах регламентувалося десятьма главами. У кожній з них окрім загальних правил провадження справ йшлося про особливості процесу за участю присяжних засідателів.

Не могли бути обраними в присяжні засідателі: особи, які перебували під слідством і судом за злочини; особи, які мали судимість і відбували покарання в тюрмі; звільнені зі служби за рішенням суду чи із духовного закладу за проступки; боржники; особи, які перебували під опікою за марнотратство; особи, які мали фізичні вади – сліпоту, глухоту, німоту, душевну хворобу; особи, які не володіли російською мовою ².

Вирок за участю присяжних засідателів проголошували на підставі запропонованих їм запитань, що мали формулюватися із

¹ Савуляк Р. Судові органи Російської імперії на Україні за реформою 1864 р. *Вісник Львівського ун-ту. Серія: Юридична*. Львів, 2004. Вип. 39. С. 123.

² Там само. С. 123.

загальноновживаних виразів за суттєвими ознаками злочину і вини підсудного. Запитання, що ставив суд, формулювалися письмово, зачитувалися і виправлялися або доповнювалися згідно з визначеними судом вагомими зауваженнями сторін. Остаточо сформульовані запитання вписували до запитального листа, який підписувався всіма членами суду. В процесі пояснення голова суду не мав права оприлюднювати власну думку щодо вини або невинності підсудного, описувати обставини, що не були предметом судового змагання.

Згідно з реформою 1864 року, в Україні загальні суди з присяжними засідателями спочатку були створені тільки в Полтавській, Херсонській, Катеринославській і Таврійських губерніях. В інших губерніях України було дозволено створення лише місцевих (мирових) судів, і то через декілька років після прийняття реформи, наприклад, у Чернігівській губернії з 1869 року, у Київській і Подільській – з 1871 року¹.

Процес уніфікації судової системи в імперії вплинув і на перегляд організації та діяльності **комерційних судів**. Дискусія про долю комерційних судів продовжилася у зв'язку із завершенням роботи Комісії Н. В. Муравйова та внесенням її матеріалів на розгляд Державної Ради в грудні 1901 року. За збереження комерційних судів виступив С. Ю. Вітте, який розглядав їх як істотну умову правильного розвитку торговельної діяльності. Але позиція М. В. Муравйова залишалася колишньою, ніякі прохання купецтва і підтримка пресою ідеї комерційних судів не змогли його переконати. Проте планам Муравйова не судилося збутися. Хоча комерційні суди в Кишиніві, Таганрозі, Керчі й Архангельську (в 1896 р.) були ліквідовані, але в Москві, Санкт-Петербурзі та Одесі вони продовжували існувати аж до революції 1917 року.

Спроби реформування комерційних судів після 1864 року виявилися невдалими через те, що ще до судової реформи в них реалізувалися основні буржуазні принципи судоустрою і судочинства. Більш того, при розробленні судової реформи у сфері цивільного процесу застосовувалися основні принципи торгового процесу. Комерційні суди в Російській імперії спочатку діяли як суди спеці-

¹ Охотницька Н. В. Становлення судової системи України (1991–2012 рр.): історико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ. 2015. С. 46.

альної компетенції, а не як станові суди. За деякими параметрами (швидкість розгляду справ, авторитет суду, кількість оскаржених і скасованих рішень) вони перевершували загальні показники інших судів як до судової реформи, так і після неї. Однак потреба в комерційних судах найбільш чітко виявлялася тільки там, де інтенсивно здійснювався товарообіг.

Вивчаючи питання наслідків та особливостей впровадження судової реформи 1864 року доцільно звернути увагу на низку проблемних аспектів. Суворі звичаї та відсутність можливості знайти захист від свавілля суттєво підірвали віру в закон і не посилювали довіру до органів державної влади. У другій половині ХІХ ст. завдання економічного розвитку потребували обмежити сваволю чиновників і захистити інтереси всіх підданих. Саме гласне судочинство, впроваджене судовою реформою 1864 року, значною мірою сприяло гуманізації суспільних відносин, змінювало ставлення до сваволі. В залах суду можна було побачити представників усіх верств населення. У мемуарах цієї епохи часто можна зустріти згадки авторів про відвідування судів як про неодмінне явище в житті обивателів 60-х років ХІХ століття¹.

Гласність судочинства змусила суспільство побачити страшні факти з реального життя суспільства. Так, наприклад, у журналі «Дело» зазначалось: «Со времени судебной реформы уголовные процессы сделались новым источником для нашего знакомства с явлениями общественной жизни. Из следственных протоколов, обвинительных актов и адвокатских речей мы в короткое время узнали о многих патологических явлениях общественного организма, которых не замечали прежде»². Журнал «Вестник Европы» констатував: «Мы продолжаем еще открывать себя, как какую-то неведомую Америку»³. Отже, функція гласності суду неочікувано набула дуже важливого значення для оздоровлення як суспільства, так і держави, але іноді це відбувалося несподівано і мало шокуючий ефект.

Це піднімало авторитет нових судів в очах суспільства. Ще більше сприяла зростанню цього авторитету та обставина, що саме

¹ Найденов Н. А. Воспоминания о виденном, слышанном и испытанном : в 2 т. Москва : Типо-литография тов. И.Н. Киширев и К., 1905. Т. 2.

² Внутреннее обозрение. Дело. 1872. № 9. С. 187.

³ Вестник Европы. 1879. № 10. С. 70.

пореформені суди змогли зруйнувати відчуття повної безкарності деяких осіб. Змінювалася психологія суспільних відносин. Поміщик переставав відчувати себе центральною фігурою у своєму маєтку. Тепер життя селянина залежало від пана набагато менше. Школи і лікарні будувались земствами, правосуддя над селянами здійснювали волосні суди, мирові судді або загальні суди. І сам селянин став набагато вільніше: він брав участь у роботі земства, при нагоді міг подати в суд на колишнього пана.

Слід пам'ятати, що незалежність судової влади в другій половині XIX ст. тільки формувалася. Суд міг вирішувати справи, незважаючи на походження людини, на її стан, міг підтримати позов бідного і незнатного проти заможного аристократа. Однак припинити порушення, що виходили від самої влади, було важче. Першопричина цього – небажання правлячих кіл прийняти демократичний шлях розвитку суспільства і, як наслідок, – обмеження повноважень судів, уповільнення процесу формування громадянської правосвідомості. Нездатність припинити свавілля в сукупності з невисоким розкриттям злочинів заважали викоренити ще один серйозний дефект повсякденної правосвідомості, який полягав у прагненні обивателів покарати обвинувачених у злочині на свій розсуд. Стан справ у дореформених судах став причиною того, що у повсякденній свідомості не існувало уявлення про принцип презумпції невинуватості, про те, що кожна вина має бути доведена, про те, що накладати покарання за кримінальний злочин може тільки держава в особі компетентних органів. Прямим результатом цього дефекту повсякденної правосвідомості були факти самосуду в селянському середовищі. Для селян покарання порушника «власними силами», без звернення до посадових осіб, було справою звичною.

Зміна ставлення до закону в Російській імперії відбувалася паралельно із закріпленням у суспільстві ідеї **про рівність всіх підданих перед законом незалежно від станової приналежності**. Ідея рівноправності в судах спочатку здебільшого насторожувала простих людей, ніж радувала. Парадоксально, але всестановість впроваджувалася насамперед представниками привілейованих верств – ліберально настроєними дворянами або різночинцями. Судова реформа створила умови для таких поривів, а суди, як і земства, стали місцем, де принцип рівності всіх перед законом втілювався реально.

Отже, проведення судової реформи 1864 року мало величезний вплив на розвиток суспільних відносин. Гласне судочинство сприяло перетворенню правосвідомості населення з патріархального на цивільне. Але громадянська правосвідомість не може нормально сформуватися, якщо населення є мало обізнаним у правових питаннях. Повага до закону неможлива без його знання. На жаль, в Російській імперії рівень знання законів був невисоким.

Перелік питань для перевірки досягнення результатів навчання до теми № 6

1. Поясніть особливості розвитку юриспруденції на українських теренах під владою Російської імперії.
2. Назвіть кодифікаційні роботи, що відбувались на територіях українських губерній Російської імперії у XIX столітті.
3. Поясніть особливості розвитку юриспруденції на українських теренах під владою Австро-Угорщини.
4. Надайте характеристику законодавчої бази реформованої судової системи Російської імперії.
5. Надайте характеристику Конституційного закону про судову владу Австрії від 21 грудня 1867 року.

Література

1. Антологія української юридичної думки : В 10 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; упор.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко та ін. Київ : Юрид. книга, 2002.
2. Балух В. С. Історія комерційних судів : історико-правове дослідження на прикладі Одеського комерційного суду (1808–1917). Одеса : Юридична література, 2006. 168 с.
3. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : навч. пос. для студентів вищ. навч. закладів. Л.: Вид. центр Львівського нац. ун-ту, 2013. 904 с.
4. Введение в украинское право. 2-е изд. / отв. ред.: С. В. Кивалов, Ю. Н. Оборотов. Одесса : «Юридична література», 2009. 665 с.
5. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії

- вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). Київ : ПАРАПАН, 2002. 396 с.
6. Судова влада в Україні: історичні витоків, закономірності, особливості розвитку : монографія / В. С. Бігун, І. Й. Бойко, Т. І. Бондарук та ін. ; за ред. І. Б. Усенка. Київ : НВП Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2014. 501 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1458-9/978-966-00-1458-9.pdf> (дата звернення: 10.02.2020).
 7. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. / голова ред. кол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ : Дніпро, 2001.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 7

Розвиток політико-правової думки в Україні XIX – початку ХХ століття

План

1. Особливості розвитку політико-правової думки в Російській імперії в ХІХ столітті.
2. Політико-правові ідеї Кирило-Мефодіївського товариства та їх відображення в конституційних проєктах Г. Андрузького.
3. Політико-правові погляди М. Міхновського та їх відображення в конституційному проєкті «Основний закон Самостійної України – Спільки народу українського».
4. Політико-правові погляди М. Грушевського та конституційне питання в Російській імперії.
5. Політико-правові погляди С. Дністрянського та їх відображення в проєкті тимчасових основних законів «Устрій Галицької Держави».

Методичні рекомендації

У процесі підготовки до практичного заняття доцільно нагадати, що особливості процесу становлення вітчизняної юриспруденції відображають не тільки об'єктивні умови розвитку наукового знання і специфіки саморозвитку юридичних феноменів, але водночас і

своєрідність соціокультурних моментів розвитку російської імперії та правової науки. На думку окремих учених, XIX – початок XX ст. в Російській імперії позначились морально-релігійним «ренесансом» філософсько-правової науки¹. Обговорення проблем, пов'язаних з виявленням філософських і релігійних підстав права, не було випадковим. Почуття соціальної й моральної провини російської інтелігенції XIX – початку XX ст. за те, що вчинили інші, було частиною світогляду передових мислителів. Російська інтелігенція прагнула спокутувати свою мимовільну провину перед народом, постраждати за нього. Ця думка в різних інтерпретаціях відобразилась у всіх основних соціально-політичних навчаннях і мотивації політичної діяльності.

Головними проблемами вітчизняної правової думки виступали питання співвідношення права і моральності, закону і добра. Російська думка прагнула повернутися до давньої традиції благодаті, про яку говорив митрополит Іларіон, прагнучи знайти форми взаємодії держави і права, які б втілювали в життя начала буття, котрі він розумів як буття свободи й абсолютного добра.

Особливістю мислителів російського релігійно-філософського «ренесансу» було розуміння християнства не просто як даності, але як завдання людству. Істина християнства не умоглядна, вона – шлях свідомого духовного переродження і просвітлення. Християни повинні прагнути здійснити правду Христову в світі. Таке світовідчуття пояснює тотальну зацікавленість суспільно-правовими проблемами, яка спочатку складалася як схильність до юридичної освіти.

Базовим положенням «ренесансу» політико-правової думки «срібного століття» стало твердження, що право є такою ж законною сферою духу, як релігія і мораль. Будучи частиною соціального універсуму, право грає в ньому важливу, але допоміжну роль. Право цінне не саме по собі, а у зв'язку з тими цілями, яких за його допомогою можна досягти. І хоча можливості права дійсно обмежені, без нормального права і здорової правосвідомості не може скластися і здорове (благополучне) суспільство, здорова держава.

Разом з тим доцільно відзначити, що реальні процеси соціально-економічної й політичної модернізації Російської імперії,

¹ Москвина А. Г. Становление русской юриспруденции: XVIII век. Санкт-Петербург : Крисмас+, 2000. С. 117.

розпочаті в ході великих реформ 1856–1876 років, просувалися дуже повільно і часом штучно зтягувалися через різні об'єктивні обставини (зовнішньополітичні ускладнення, внутрішні економічні протиріччя та ін.) і суб'єктивні труднощі (наприклад, через масове побоювання новизни, невиправданих компромісів, відсутність знань і умінь, необхідних для нового життя тощо). Всі ці обставини гальмували перетворення, які ініціювалися в тогочасній Росії «зверху». Не останню роль в такому повільному русі Росії до нових рубежів зіграла і відсутність діалогу між урядом і освіченою частиною суспільства, насамперед інтелігенцією.

Так, наприклад, російський правознавець, один із засновників конституційного права в Російській імперії, філософ, історик, публіцист і педагог Б. М. Чичерін неодноразово звертався в публічній формі з питанням про ставлення уряду до свого народу. Він ратував за те, щоб «воно покровительствовало не тому, що є в ньому гіршого, а тому, що є кращим...»¹. Добре була відома сучасникам і програмна робота Б. М. Чичеріна «Росія напередодні двадцятого століття», де він виклав прагнення помірної буржуазно-ліберальної думки, виробленої в пореформений час. Чичерін вважав, що одним із нагальних завдань всіх мислячих людей Росії в майбутньому столітті буде боротьба за викорінення «всесилля бюрократії». В цілому ж для того, щоб Російська імперія могла йти вперед, необхідно, щоб «необмежена влада замінилася владою, обмеженою законом за наявності незалежних установ». Він закликав царизм «перетворити себе», щоб уникнути «жорстокостей революції». А для цього самодержавна влада повинна піднятися до рівня «самообмеження монарха» (хоча це і важко для людської природи). В іншому випадку самодержавна влада російських царів перетвориться «на ігралище особистих інтересів самої низької властивості»; для народу ж це означатиме болісне животіння і згаяний час для творення «кращого порядку речей»².

З подібними проектами і пропозиціями до уряду зверталися й інші представники ліберальної інтелігенції імперії другої половини XIX ст.: К. Д. Кавелін, В. С. Соловйов та ін. Наприклад, розроблена на теренах російської філософії права **ідея про людське право на**

¹ Щетинина Г. И. Идеиная жизнь русской интеллигенции. Москва. Российская академия наук, ин-т Российской истории; Наука, 1995. С. 98, 100.

² Там само.

гідне існування тривалий час залишалася лише абстрактною істиною для теорії права, для ідеологічних навчань і пропаганди, але не для реальної політики і законодавства.

Однак відчуження російської культури і політики, освіти і влади стало закономірністю російської історії починаючи з XVIII до XX століття. Цю закономірність у XIX ст. посилювало ідейно-теоретичне протистояння російської інтелігенції офіційній консервативній ідеології та владі. Таке протистояння протягом десятиліть не дало суспільству будь-яких видимих і позитивних результатів (якщо не брати до уваги феномен «ліберально консервативного синтезу» в реформаторській діяльності 1850–1860-х років).

Зі свого боку, ініціативи царської влади і його уряду, спрямовані на діалог з освіченим суспільством, часто не отримували належного відгуку в умах і серцях російських інтелігентів. Реальні реформи, що проводились у XIX ст. (та й на початку XX ст.), як правило, не отримували підтримки у освіченої частини населення, особливо після початку «контрреформ». Можна припустити, що російська інтелігенція спочатку була настроєна опозиційно щодо будь-яких ініціатив державної влади. Н. А. Бердяєв бачить в цьому її родову світоглядну рису¹.

Справедливості заради слід зазначити, що зі свого боку уряд не раз робив практичні кроки і давав інші знаки в дусі вимог російської освіти. Наприклад, у 1890-х роках спостерігалась важлива прогресивна тенденція у сфері соціального і трудового законодавства Російської імперії. На початку XX ст. були впроваджені дійсно передові, навіть за західними мірками того часу, юридичні норми та правові інститути. Досить назвати тут *закони Про обмеження робочого дня* (до 11,5 год.), *Про фабричні інспекції*, *Про загальну початкову освіту*, *Про соціальне страхування* та ін.

Ліберальна інтелігенція («західництво»), орієнтована на просвітницькі політичні й громадянські цінності Заходу, прагнула забезпечити розумний – еволюційний – прогрес російської державно-правової системи. Така позиція, природно, передбачала реформаторську роль держави. В рамках такої ліберальної ідеології йшла гостра дискусія. Наприклад, В. С. Соловійов вбачав у всебічному розвитку культури, освіти і науки засіб звільнення народів імперії від його

¹ Бердяєв Н. Русская идея. *Вопросы философии*. 1990. № 1. С. 90.

«звіриного способу життя». Саме за наявності такої культурної основи російські ліберали мислили історичний рух країни в напрямку утвердження в ній особистої свободи, законності та правової держави.

Російська революційна інтелігенція, по суті, відкидала цей культурний шлях громадського і політичного розвитку країни. Який би прапор не несла революційна інтелігенція в Російській імперії – анархізм, народництво, нігілізм, марксизм – найважливішим її принципом протягом всього XIX ст. був пріоритет революційної ідеї й волі над правом. На практиці цей принцип передбачав революційну руйнацію та правовий нігілізм і загрожував Російській імперії втра-тою правового прогресу.

Наприкінці XIX – початку XX ст. в російському правознавстві найбільш яскравими були нові течії «відродженого природного права». Виходячи з різних методологічних посилянь, вони погоджувалися в критиці різних позитивістських теорій права за формалізм і догматизм, за заперечення зв'язку права з ідеальними цінностями і за етатизм, відстоювали необхідність поєднання особистого й громадського в теорії права і держави. Так, з 1900 року почала відроджуватися «неволінська» традиція у філософії права: були опубліковані «Філософія права» Б. Н. Чичеріна, «Енциклопедія права» Є. М. Трубецького та ін.

Водночас Євген Миколайович Трубецької доводив неможливість ідеї права без визнання духовної природи людської особистості. З його точки зору, всякий позитивізм у праві веде до руйнування самої його ідеї, оскільки в позитивізмі немає суб'єкта – носія безумовної цінності. Безпосереднім джерелом природного права, на думку Є. М. Трубецького, є людські переконання чи свідомість людей. Він стверджує, що вищий зовнішній авторитет може мати силу лише до тих пір, поки люди переконані в необхідності йому підкорятися.

Природне право, на його думку, є заснована на суспільному ідеалі добра і справедливості система переконань про принципи організації суспільства і держави, а також місця й ролі в них особистості. Ця система переконань виражена як у природному, так і в позитивному праві. Вони не є відірваними один від одного. Вони виступають як протилежності, що борються в єдиному історичному процесі розвитку права. Природне право грає роль змісту, а позитивне право

– форми. Їх діалектична взаємодія визначає хід розвитку права протягом всієї історії людства. Природне право (існування норм моральності) як орієнтир для права характеризується моментами умовного і безумовного (внутрішні веління людської свідомості).

Природне право характеризується моментами абсолютного і відносного. Абсолютним є визнання такої цінності в праві, як наявність зовнішньої свободи особи, обмеженою необхідністю, з метою забезпечення добра і справедливості в суспільстві. Відносним моментом у природному праві є визнання таких цінностей, які формуються під впливом конкретно-історичних умов функціонування права. Добро не вимагає, щоб межі зовнішньої свободи особи завжди визначалися однаковим чином, – пише Є. М. Трубецької¹.

Щоб виключити свавілля і анархію суспільство засновує зовнішній авторитет і таку владу, яка має повноваження встановлювати норми права, обов'язкові для всіх членів тієї або іншої соціальної групи, забезпечивши однакове виконання юридичних норм, і вирішувати спори про право. Причому зовнішній авторитет має силу влади завдяки моральній підтримці й переконаності спільноти людей в тому, що цей авторитет діє в інтересах загального блага, і в цих умовах є ефективним засобом забезпечення добра й справедливості в суспільстві².

Перелік питань для перевірки досягнення результатів навчання до теми № 7

1. Надайте характеристику політико-правовим поглядам М. Костомарова.
2. Надайте характеристику політико-правовим поглядам Г. Андрузького, викладеним у його проєктах Основного закону.
3. Надайте характеристику політико-правовим ідеям М. Міхновського, закладеним ним в «Основний закон Самостійної України – Спільку народу українського».
4. Наведіть основні конституційні ідеї М. Грушевського та поясніть

¹ Трубецької М. Н. *Енциклопедія права*. СПб: Юрид. ин-т, 1998. С. 34–35.

² Козлов Ю. А. *Юриспруденция как фактор политико-правового развития до-революционной России: историко-правовой аспект* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М.: РГБ, 2004.

його бачення підстав для створення конституційної держави.

5. Надайте характеристику політико-правовим поглядам С. Дністрянського, закладеним ним у Проекті тимчасових основних законів «Устрій Галицької Держави» (1918).
6. Прокоментуйте погляд С. Дністрянського на структуру та функціонування системи державної влади.

Література

1. Антологія української юридичної думки : в 10 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України ; упор.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко та ін. Київ : Юрид. книга, 2002.
2. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.) : навч. пос. для студентів вищ. навч. закладів. Л.: Вид. центр ЛНУ, 2013. 904 с.
3. Введение в украинское право. 2-е изд. / отв. ред.: С. В. Кивалов, Ю. Н. Оборотов. Одесса : «Юридична література», 2009. 665 с.
4. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). Київ : ПАРАПАН, 2002. 396 с.
5. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. / голова ред. кол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ : Дніпро, 2001.
6. Україна на шляху до європейської інтеграції: історико-правовий екскурс : монографія / М. Р. Аракелян, Х. Н. Бехрух, Н. В. Єфремова та ін. ; за заг. кер. М. Р. Аракеяна ; МОН України, Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2020. 248 с.
7. Юридична енциклопедія / ред. Ю. С. Шемшученко та ін. ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 8

Становлення юридичної освіти в Україні (до 1917 року)

План

1. Юридична освіта та її значення.
2. Витоки юридичної освіти на українських теренах доби Середньовіччя та Просвітництва.
3. Юридична освіта на західноукраїнських теренах Австро-Угорщини.
4. Започаткування юридичної освіти в Харківському імператорському університеті.
5. Започаткування юридичної освіти в Київському університеті Святого Володимира.
6. Започаткування юридичної освіти в Одесі.
7. Юридична освіта для жінок в Російській імперії.

Методичні рекомендації

Готуючись до першого питання практичного заняття доцільно згадати про те, що освіта – один із найдавніших соціальних інститутів, викликаний потребами суспільства відтворювати і передавати знання, уміння й навички, готувати нові покоління до життя, готувати суб'єктів соціальної дії для вирішення економічних, соціальних і культурних проблем, що постають перед людством. В сучасному світі освіта – складне і багатоманітне суспільне явище, сфера передавання, освоєння та перероблення знань і соціального досвіду.

Юридична освіта – певний освітній рівень, здобутий в результаті послідовного, системного та цілеспрямованого процесу засвоєння системи правових знань, поглядів, переконань, умінь і навичок, формування особи як громадянина, здатного до професійно-правової діяльності.

Фахівці розглядають «юридичну освіту» як складову більш загальної правової освіти, як галузь вищої освіти, як фундамент юридичної професії, як запоруку професійної компетентності правника, як середовище формування нового покоління правників, як один із

інструментів реалізації соціальної функції права, як критерій соціальної стратифікації, як специфічний вид підприємницької діяльності, як шлях розбудови політичної кар'єри, як спосіб реалізації особистих амбіцій тощо.

Юридична освіта як елемент національної правової системи нашої держави має важливе значення в контексті цивілізаційного вибору України та розвитку суспільних відносин. Будучи багатограним явищем, вона містить у собі сукупність різноманітних заходів (організаційно-правових, освітньо-виховних, інформаційних та інших), спрямованих на комплексну, системну, послідовну підготовку конкурентоздатних, фахових спеціалістів у галузі права, діяльність яких спрямована на вирішення практичних завдань суспільства і держави, забезпечення реалізації інтересів громадськості й окремої особистості. Саме юридична освіта є обов'язковим базисом для результативного реформування правової системи України, котрий забезпечить побудову нашої держави як правової й соціально сприятливої, інтегрованої у світовий та європейський простір, закладе надійну основу для успішної професійної реалізації фахівців-юристів, стане чинником позитивної трансформації правової свідомості та правової культури наших громадян¹.

Розглядаючи питання про юридичну освіту як елемент правової системи варто зауважити, що у ХХ ст. вона набула шаленої популярності взагалі у всьому світі, що пов'язано передусім із потребою правового регулювання суспільних відносин у сучасних державах². Як вдало зазначає В. Ф. Опришко, юридична освіта від часів проголошення незалежності України залишається однією з важливих складових вітчизняної системи вищої освіти, зважаючи на започатковані в державі реформи політичної, правової, суддівської систем, розвиток ринкових відносин в економіці. З року в рік, – наголошує науковець, – привертають до себе увагу проблеми, котрі гальмують створення в нашій державі належної системи підготовки юридичних

¹ Тимкович І. І. Юридична освіта як елемент правової системи України. *Юридичний вісник. Теорія та історія держави і права, міжнародне право*. 2016. № 4 (41). С. 57.

² Діденко О. М. Місце юридичної науки в системі суспільних наук: зародження, становлення та розвиток. *Вісник аграрної історії* : зб. наук. праць. 2013. № 4–5. С. 280.

кадрів, яка б характеризувалася не лише високим рівнем теоретичної та прикладної їх підготовки, а й різноманітністю останніх, виходячи з потреб різних сфер і галузей суспільного життя в сучасному світі ¹.

Готуючись до сьомого питання практичного заняття доцільно згадати про те, що історія розвитку вищої школи в Російській імперії багато в чому схожа з історією більшості Північноєвропейських держав. Як відомо, ще з часів раннього Середньовіччя вища освіта для жінок там була явищем не тільки унікальним, але й носила суто приватний характер. Паньянкам із найзаможніших аристократичних родин освіта надавалась вдома, з волі батьків дівчат. Навіть у часи Ренесансу, наприклад у Франції, в суспільстві не припускали можливості офіційного навчання жінок в університетах нарівні з чоловіками. Тож згідно застарілих традицій жінки у кращому випадку могли розраховувати на початкову освіту в закритих пансіонах.

Початком світської жіночої освіти в межах Російської імперії слід вважати 1764 рік, коли за проєктом І. І. Білецького в Петербурзі було засновано «Виховне товариство шляхетних дівчат» закритого типу при Смольному монастирі. Тоді ж було наказано відкрити навчальні заклади для дівчат в губернських містах – Інститути шляхетних дівчат. Мірою розвитку культурних стосунків із Західною Європою дворянство почало дбати про освіту своїх доньок. Так, у Наддніпрянській Україні на початку ХІХ століття з'явилися перші інститути шляхетних дівчат ². Високий для того часу рівень викладання різноманітних дисциплін (навіть основ права. – *Н. Є.*) давав можливість його ученицям здобути гарну освіту, але отримати там професію для дівчат було неможливою справою.

Визначаючи передумови подальшого розвитку освіти для жінок у Європі доцільно нагадати, що жіночий рух як соціальне явище виник в середині ХІХ ст., у період швидкого розвитку капіталізму та масового застосування жіночої праці. Водночас твердження французьких феміністок початку ХІХ ст. «Я існую» набрало нового зву-

¹ Опришко В. Ф. Особливості підготовки юристів у непрофільних вищих навчальних закладах України: сучасний стан і шляхи подальшого розвитку. *Правове регулювання економіки*. 2013. № 13. С. 6.

² Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. ХІХ – поч. ХХ ст. Сторінки історії : монографія. Одеса : Астропринт, 1998. С. 68.

чання – «Я працюю, отже існую, і я можу бути незалежною». Це твердження стало підґрунтям для легітимації фемінізму XIX ст., який розвивався, відстоюючи нові ідеологічні та політичні форми, ідеї та гасла.

Частина освіченого жіноцтва імперії прагнула здобути вищу освіту. Вторгнення жінок у суто чоловічу сферу – університет – стало дійсно революційною акцією. В умовах панування застарілих патріархальних настанов та суджень про роль і місце жінки в суспільстві вони активно атакували уряд проханнями про дозвіл прослухати курс лекцій в університетах.

Так, вже в 1860 році група жінок Києва заявила про бажання слухати важливі для них заняття в університеті та звернулася до Ради професорів університету Св. Володимира. Зрозуміло, що прослуховування тих чи інших лекцій, навіть регулярно, не наближало жінок до отримання систематичної вищої освіти¹.

У другій половині XIX ст. в Російській імперії поширювались і вдосконалювались буржуазні відносини, держава почала відчувати гострий брак не лише робочих рук, але і фахівців ледве не в усіх галузях. Відчувався він і в галузі юриспруденції. Уперше на цю проблему звернув увагу ще у 20-х роках XIX ст. М. Сперанський, адже в умовах впровадження цілої низки буржуазно-демократичних реформ брак юристів ставав очевидною проблемою.

У XIX ст. юридичну освіту здобували виключно чоловіки на юридичних факультетах імператорських або іноземних університетів, але жінок туди офіційно не приймали. Перші спроби вирішення цієї проблеми з'явилися в Російській імперії саме в 60-х роках XIX ст., коли в окремих випадках жінкам дозволялося відвідувати деякі лекції в університетах як вільним слухачкам (курсисткам). В імператорських університетах Харкова, Києва та Одеси їх іноді можна було побачити на історико-філологічному факультеті. Однак такі новації викликали жваві дискусії, і досить часто з відвертою негативною критикою². Викладачі історико-філологічного, фізико-математичного та медичного факультетів Київського університету висло-

¹ Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії : монографія. Одеса : Астропринт, 1998. С. 83.

² Державний архів міста Києва (далі – ДАМК). Ф. 16, оп. 469, спр. 426. Арк. 1.

вились за допущення жінок в університет як студенток «на загальних засадах» з чоловіками та надання їм без обмежень можливості набувати вчені ступені з відповідними правами подальшої наукової й викладацької діяльності¹. Професори ж юридичного факультету університету Св. Володимира, надаючи жінкам право відвідувати лекції, визнали набуття ними вчених ступенів недоцільним: «...бо майже всі права, котрі може надати вчений юридичний ступінь, за даних умов є недоступними для жінок»². Ради інших університетів на території України виявилися більш консервативними, і незабаром жінкам було заборонено відвідувати лекції в університетах.

Але таку позицію уряд не зумів відстоювати досить довго з об'єктивних причин – у зв'язку із значним відтоком дівчат на навчання за кордон. Тому зрештою було знайдено «зручний» варіант: під впливом іноземного досвіду, а також через впровадження низки буржуазно-демократичних реформ, у Російській імперії в 70-ті роки ХІХ ст. були створені вищі жіночі курси. Таких закладів було відкрито чотири: в Петербурзі, Москві, Казані, Києві та в Одесі.

Заняття на Київських ВЖК розпочалися восени 1878 року. Як і решта курсів, цей заклад був приватним, тобто позбавлявся урядової підтримки і мав невизначений статус. Згідно з Положеннями про курси 1878 та 1881 років, Київські ВЖК безпосередньо підпорядковувались Попечителю Київського учбового округу, який здійснював нагляд за ним³. Кількість бажаючих отримати там освіту була значною, але суспільство виявилось морально не готовим до їхнього функціонування, що призвело до безпідставної критики курсисток і самого навчального закладу.

Спираючись на досвід Київських ВЖК, у 1879 р. перші Вищі жіночі курси відкрилися і в Одесі. Ініціатива їх організації належала професору історії Новоросійського університету А. С. Трачевському. Його проєкт знайшов підтримку серед громадськості, яка стала вносити пожертви до фонду курсів, а одеська преса дала можливість вченому популяризувати ідею курсів. Відповідно до статуту Вищих

² ДАМК. Ф. 16. Оп. 300. Спр. 176. Арк. 4–7.

³ Там само. Арк. 3.

⁴ ЦДІА України. Ф. 442. Оп. 828. Спр. 146. Арк. 58. Положение о Высших женских курсах в Киеве, одобренное Попечителем Киевского учебного округа, 29.09.1878. П. 1. Розділ VI. Ф. 442. Оп. 828. Спр. 146. Арк. 58.

жіночих курсів, який розробив А. С. Трачевський, курси мали працювати у складі двох факультетів: історико-філологічного та фізико-математичного¹.

На ВЖК в Одесі записалися 215 дівчат, але через постійну необгрунтовану критику в суспільстві та брак коштів у приватного організатора курсів – професора А. С. Трачевського, заклад проіснував недовго². Не враховуючи популярність ВЖК, уряд на початку 1880-х років обрав курс на закриття усіх подібних закладів в імперії. Лише через численні клопотання в 1889 році ВЖК були знову дозволені в Петербурзі, але обмежувати право на освіту жінкам в імперії як раніше не вийшло. Під тиском революційних подій 1905 року та з огляду на реальний брак професійних кадрів влада пішла на поступки.

У Одесі, оминаючи «гострі кути», спочатку відкрили педагогічні жіночі курси (21 вересня 1903), після чого 27 травня 1906 року за клопотанням Ради Одеських педагогічних курсів їх було перетворено на Одеські вищі жіночі курси (ОВЖК)³. Їх офіційне відкриття було оголошено 26 серпня 1906 року. До кінця 1907 загальна кількість курсисток і вільних слухачок зросла ще більше – до 960 осіб.

В Києві теж святкували перемогу. 11 квітня 1906 року Міністерство народної освіти дало згоду на відкриття в місті ВЖК. Окрім двох факультетів, які існували раніше, у 1907–1908 навчальному році при КВЖК були організовані юридичне та медичне відділення⁴. Ці новації значно зблизили курси з університетом, де в той час функціонували чотири аналогічні факультети. Особливістю КВЖК було й те, що з 1909 року при юридичному факультеті було відкрито економічно-комерційне відділення, викладання на якому відповідало курсу комерційного інституту. Вивчення предметів економічно-комерційного відділення проводилося не окремо, а додатково до юридичних дисциплін⁵. Цей приклад став важливим поштовхом для організації подібного факультету при ОВЖК.

¹ Женские курсы в Одессе. *Правда*. 1878. 28 ноября.

² ДАОО. Ф. 334. Оп. 3. Спр. 7528 «Работы профессора В. Лазурского». Арк. 1.

³ Там само. Арк. 6.

⁴ Кобченко К. А. (2002). Київські вищі жіночі курси: становлення жіночого університету. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*, Т. 20: Спеціальний випуск: у 2 частинах. Ч. 1. С. 193.

⁵ Временное положение о Высших женских курсах в Киеве. Киев, 1911. С. 6.

Формування структурних підрозділів юридичного факультету, вироблення навчальних планів і програм, комплектування викладацького складу відбувалося поступово. Зауважимо, що початком вивчення юридичних наук на ОВЖК стали предмети державного права та історії російського права, запроваджені ще з 1906 року на історико-філологічному факультеті.

Доцільно відзначити, що попит на юридичну освіту серед жінок в Одесі був досить великим, про що свідчить статистика кількості учениць курсів. На юридичному факультеті у 1909 році навчалось 72 особи, а у 1910 році – вже 102 ¹.

Лише 18 квітня 1912 року на юридичному факультеті ОВЖК з'явився декан юридичного факультету – О. Я. Шпаков. Цей талановитий вчений і громадський діяч народився 30 травня 1868 року у селі Великі Бобиляки Глухівського повіту Чернігівської губернії (сьогодні – село Бобилівка Глухівського району Сумської області) у родині колишнього кріпака. У 1889–1893 роках він навчався на юридичному факультеті Київського університету Св. Володимира, спеціалізуючись на кафедрі історії російського права ². У лютому та травні 1899 року О. Я. Шпаков склав магістерські іспити з історії державного та міжнародного права. Після успішного проходження цих випробувань він повернувся до університету, на цей раз на посаду приват-доцента ³. 29 грудня 1903 року О. Я. Шпаков був прийнятий на посаду приват-доцента на кафедру історії російського права Новоросійського університету. У липні 1904 року він був обраний екстраординарним професором ⁴.

Через три роки після переїзду до Одеси О. Я. Шпаков занурився у нову для нього сферу вищої жіночої освіти. І хоча одесити не відразу виявилися готовими до відкриття «жіночого університету», справа організації Вищих жіночих курсів у місті неухильно розви-

¹ ДАОО. Ф. 334. Оп. 3. Спр. 7528 «Работы профессора В. Лазурского». Арк. 10–17.

² Музичко О. Є. Засновник Одеського Інституту народного господарства, професор Олексій Якович Шпаков (1868–1927) : біографічний нарис. Одеса : Атлант, 2011. С. 19.

³ Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 1429. Арк. 41.

⁴ Музичко О. Є. Засновник Одеського Інституту народного господарства, професор Олексій Якович Шпаков (1868–1927) : біографічний нарис. Одеса : Атлант, 2011. С. 61.

валася. Від вересня 1906 року майбутній декан читав там лекції з державного права та історії російського права слухачкам 3–4 курсів. У 1911 році він читав курс міжнародного права. Курси історії російського права та державного права читались як на історичному, так і на юридичному відділеннях¹. Результати своєї праці О. Я. Шпаков підсумував у докторській дисертації, що вийшла друком у 1912 році в Одесі².

Серед слухачів О. Я. Шпакова на Одеських вищих жіночих курсах найбільшої відомості досягла талановита історик-краєзнавець Доротея Генриховна Атлас (1874 – після 1930), яка навчалась на юридичному факультеті Одеських вищих жіночих курсів у 1909–1912 роках³. У 1917 році юридичний факультет закінчила М. М. Гарт, яка в 1917–1919 роках працювала помічником присяжного повіреного, у 1919–1921 – юрисконсультом Губернського відділу юстиції та виконкому, викладала право у школі радянського будівництва і кримінальне право в Комуністичному університеті імені Свердлова⁴.

Строк навчання на ОВЖК становив 4 роки, а навчальний рік поділявся на два семестри. Однак на відміну від КВЖК, в Одесі було збережено курсову систему навчання, притаманну всім педагогічним закладам імперії⁵. Навчальний план із переліком пропонованих до вивчення дисциплін для кожного курсу встановлювався радою факультету. На жаль, з 1911 року в ОВЖК розпочалось скорочення числа слухачок приблизно до 915 осіб. Основною причиною зменшення числа курсисток була відсутність у закладу університетського статусу. З числа згаданих 915 слухачок ОВЖК на юридичному факультеті у 1911 році навчалось 99 осіб, а в 1912 – 95⁶.

² ДАОО. Ф. 334. Оп. 5. Спр. 8 «Список преподавателей ОВЖК».

³ Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Царствование Федора Ивановича. Учреждение патриаршества в России. Одесса, 1912.

⁴ Музичко О. Историк Одеси Д. Г. Атлас: нові риси до незавершеного історіографічного портрету. *Лукомор'я : науковий журнал*. Одеса, 2007. Вип. 1. С. 294–302.

⁵ ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 404. Арк. 12.

⁶ Міхневич Л. Юридичний факультет Одеських вищих жіночих курсів (1908–1920 рр.): історія створення та діяльності. *Юридична Україна*. 2016. № 1–2. 115 с.

¹ ДАОО. Ф. 334. Оп. 3. Спр. 7528 «Работы профессора В. Лазурского».

З вересня 1911 до 1913 року новим директором курсів було обрано заслуженого професора О. П. Казанського, затвердженого на цій посаді Міністерством народної освіти¹. У 1912 році із запізненням, у зв'язку з тим, що ще не було вичитано всі заплановані дисципліни, на юридичному факультеті ОВЖК відбувся випуск.

При розробленні навчальних планів юридичного факультету керівництво курсів перш за все орієнтувалося на програми Новоросійського університету та інших державних навчальних закладів. Предмети, які пропонувалися до вивчення, оголошувалися щоразу для нового курсу, а іноді навіть семестру. Впровадження нових дисциплін часто залежало від можливості залучити до роботи професора відповідної спеціалізації. Досить часто слухачки кількох курсів спільно вивчали одну дисципліну.

У 1913 році Міністерство народної освіти, розглянувши навчальні плани ОВЖК, затвердило порядок застосування до них Закону Російської імперії від 19 грудня 1911 року «Об испытании лиц женского пола в знании курса высших учебных заведений и о порядке приобретения ими учёных степеней и званий учительницы средних учебных заведений»². В законі зазначалось, що навчальні плани ОВЖК мають бути повністю узгоджені з університетськими програмами. Це означало, що ОВЖК поступово набули статусу, наближеного до університетського.

Викладацький склад юридичного факультету ОВЖК фактично складався з викладачів Новоросійського університету³, серед яких ми зустрічаємо імена професорів О. Я. Шпакова, Є. В. Васьковського, К. М. Смирнова, приват-доцентів Е. Я. Немировського, П. О. Михайлова, О. С. Мулюкіна та інших. Викладацький склад юридичного факультету не був постійним, але значна його частина складалась із «сумісників» – викладачів, які працювали на юридичному факультеті Новоросійського імператорського університету.

Передбачалося, що за весь період навчання дівчата мали опанувати 16 основних предметів університетського рівня: енциклопедію

Арк. 13–14, 15, 17.

¹ ДАОО. Ф. 334. Оп. 3. Спр. 7528 «Работы профессора В. Лазурского». Арк. 16–17, 20.

³ ДАОО. Ф. 334. Оп. 3. Спр. 7528 «Работы профессора В. Лазурского». Арк. 18.

⁴ ДАОО. Ф. 334. Оп. 5. Спр. 8 «Список преподавателей ОВЖК».

права, історію російського права, історію філософії права, політичну економію, статистику, державне право, церковне право, поліцейське право, фінансове право, міжнародне право, римське право (історію та догму), цивільне право та судочинство, торгове право, кримінальне право та кримінальне судочинство. Також обов'язковими для вивчення були богослов'я, латинська, німецька або французька мови.

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що станом на 1 січня 1913 року було видано 13 випускних свідоцтв про закінчення юридичного факультету ОВЖК¹, до травня було видано ще 3², а до кінця 1913 року – ще 8³. У 1915 році факультет закінчили 22 курсистки, а в 1916 році – ще 10⁴. Але випускне свідоцтво Одеських вищих жіночих курсів не давало прав займатися професійною діяльністю. Після складення курсових іспитів слухачки юридичного факультету ОВЖК з 1914 року складали іспит у державній юридичній комісії при Новоросійському університеті. За його результатами дві слухачки отримали дипломи 1 ступеня, а у 1916 році дипломи юридичного факультету Новоросійського університету отримали ще 6 випускниць курсів⁵. Здобутки досить скромні на перший погляд, але в умовах реалій Російської імперії тих часів це було значним досягненням у світі юриспруденції.

Водночас важливо відзначити, що у 1913 році фактично завершився процес офіційного визнання КВЖК університетським закладом освіти. Це сталося внаслідок розгляду навчальних програм КВЖК в Міністерстві народної освіти, після чого їх випускниці були допущені до складання державних іспитів на тих же підставах, що й випускники університетів, без будь-яких додаткових умов. Ці заходи відкрили шлях до наукової кар'єри здібним випускницям курсів. Довершенням рівнозначності «жіночого» та «чоловічого» університетів у Києві мала стати важлива подія – перейменування КВЖК на «Жіночий університет Святої рівноапостольної Ольги». Проте подія не набула юридичного затвердження та залишилася неофіційною.

Однак з приходом влади більшовиків радикальні зміни торкну-

¹ ДАОО. Ф. 334. Оп. 3. Спр. 7656. Арк. 31.

² ДАОО. Ф. 334. Оп. 3. Спр. 7654. Арк. 41-а.

³ Там само.

⁴ ДАОО. Ф. 334. Оп. 3. Спр. 7657. Арк. 3, 80.

⁵ Там само. Арк. 3, 132.

лися долі всіх ВЖК. Відсутність фінансування освіти разом з руйнацією старої системи права, голод та багато інших чинників вплинули тоді на занепад юридичної освіти в УСРР. Тож не дивно, що 1920 року долю Новоросійського імператорського університету, ОВЖК, та інших ВЖК було остаточно визначено – всі вони були закриті. Ліквідація ВЖК в УСРР була здійснена в рамках освітньої реформи радянської влади, якою було розпочато будівництво нової робітничо-селянської вищої школи на засадах спільного навчання чоловіків і жінок. Це позбавляло окремих жіночий університет сенсу існування, тож приміщення та навчальна база усіх ВЖК були передані іншим навчальним закладам.

Отже, підбиваючи підсумки зазначимо, що поява ВЖК у Російській імперії в другій половині XIX ст. була не випадковою. У 60-х рр. XIX ст. кардинально почала змінюватися соціально-економічна ситуація в країні. В умовах еволюції капіталістичних відносин в Росії праця чоловіка як годувальника сім'ї не завжди могла бути єдиним джерелом матеріального забезпечення родини. Крім того, соціально-політична незахищеність незаможного жіноцтва в імперії потребувала суттєвих змін. Тож питання працевлаштування жінок дедалі більше ставало актуальним. Ця обставина змушувала жінок робити спроби отримати професійні знання і вимагати допуску до роботи в державних і громадських установах.

Основна заслуга у виникненні та розвитку вищих жіночих курсів в Російській імперії загалом та в Україні зокрема належала громадській ініціативі – прогресивно настроєній інтелігенції та жіноцтву. Курси існували за рахунок плати за навчання, приватних пожертвувань і зборів з різних благодійних заходів. Створення вищих жіночих курсів та інших вищих навчальних закладів для жінок в умовах відсутності доступу жінок до університетів дало можливість частково вирішити проблему реалізації права жінки на вищу освіту до 1917 року. Організуючи освіту для жінок уряд прагнув послабити небезпечний для царизму революційний рух і від'їзд значної частини освічених жінок за кордон. Формування на Україні загальної системи жіночої освіти відбувалося за зразком російських шкіл, з російською мовою викладання, з побудовою всього навчально-виховного процесу на принципах самодержавства, в дусі поваги до престолу. Разом з тим, до ВЖК приймали дівчат різних національно-

стей і віросповідання, з різних соціальних прошарків.

В умовах національної революції в Україні ВЖК продовжували працювати, незважаючи на важкі умови праці, економічну розруху, калейдоскопічну зміну урядів і відсутність будь-якої державної допомоги, керівництво ВЖК докладало всіх зусиль для збереження своєї юридичної самостійності та намагалося на належному рівні підтримувати навчальний процес. Дирекція курсів з ентузіазмом підтримувала заплановану в 1918 році українізацію навчального процесу. Планувалося відкриття українознавчих кафедр. Але прихід до влади більшовиків кардинально змінив їхню долю.

Роблячи висновки доцільно зауважити, що університетська юридична освіта в Україні XIX ст. – початку XX ст. репрезентована Харківським, Київським та Одеським імператорськими університетами. Вона пройшла в своєму розвитку чотири етапи, які визначалися чотирма Статутами російських університетів (1804, 1835, 1863, 1884 років) як вираженням політичного курсу уряду Російської імперії щодо освіти і науки. Зазначені документи разом з окремими Статутами Київського університету 1833 і 1842 років були головними важелями, що регулювали організаційні засади юридичної освіти, її зміст, спрямованість відповідних філософських або правових засад. Також доцільно зазначити, що з початком масштабних реформ у сфері кодифікації права та судової системи Російської імперії почав активно зростати і попит на досвідчених фахівців-юристів. Одночасно досягнення розвитку юридичної освіти і науки сформували нові вимоги щодо стану підготовки юристів в університетах та наукового розроблення галузей права.

27 серпня 1905 року в умовах наростання протесту імператор Микола II затвердив «Тимчасові правила про управління вищими навчальними закладами Міністерства народної освіти», якими встановлювалася автономія університетів та інших вищих навчальних закладів Міністерства народної освіти. У 1906 році була впроваджена так звана предметна система, яка передбачала вільний вибір індивідуального плану навчання (вибір послідовності вивчення навчальних дисциплін і часу складання екзаменів)¹. Але на відміну від

¹ Дем'яненко Н. М. Дискурс і практики університетської автономії від початку XIX ст. до сьогодення. *Педагогічні науки*. 2016. Вип. 65. С. 90. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pena_2016_65_15

столичних університетів, розмежування юрфаку в Одесі на відділення за спеціалізацією навчальних планів проведено не було. Проблема впровадження поділу факультету на відділення та відмова від спеціалізації навчальних планів частково пояснювалася недостатньою численністю професорського складу¹.

Отже, з наведеного ми бачимо, що в період з 1863 по 1884 рік юридична освіта відійшла від позитивізму попереднього етапу і набула гармонійного вигляду завдяки поєднанню у своїй структурі суто юридичних дисциплін, заснованих на теоретичному підґрунті, з історичними компонентами та політекономічною складовою. В ідейно-правовому полі юридичних факультетів панівним залишався вплив історичної школи права.

Побудова юридичної освіти в період з 1884 по 1917 роки максимально підпорядковувалася потребам ринкового господарства – її структура переважно відповідала основним галузям законодавства, чинним на той час у країні. Теоретичною основою правничої освіти в цей період проголошувалось римське право, яке стало одним із основних предметів в університетських програмах юридичних факультетів.

Викладацьку діяльність юридичних факультетів університетів на території Наддніпрянської та Південної України у 4-му періоді характеризує високий професійний рівень. Особливості формування навчальних матеріалів зумовлювалися наявністю різних правових течій в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст.: позитивізму, історичної школи права, соціологічних підходів до праворозуміння тощо. Різноманітність підходів до вивчення права пояснювала наявність у курсах і програмах юридичних факультетів передусім догматичного, історичного, порівняльного, філософського методів. Використання в рамках окремих програм чи курсів методичного «синтезу» відкривало можливість ґрунтовного викладу матеріалу, який поєднував теорію конкретної правової галузі з оглядом її чинного законодавства, а також історичними екскурсами та порівняннями з іншими правовими системами. Лекції характеризувалися включенням важливої проблематики з питань ринкового господар-

¹ Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015). / кол. авт. ; гол. ред. І. М. Коваль ; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса. ОНУ. 2015. С. 63.

ства в Російській імперії. Негативним чином на розвиток юридичної освіти і науки впливала ретельна перевірка матеріалів освітніми адміністраторами, через що політекономічні та державознавчі курси позбавлялися важливих відомостей про тогочасні політико-правові течії. Характерною ознакою розвитку студентського контингенту юридичних факультетів університетів України було їх постійне зростання протягом майже всього періоду – з XIX ст. по 1917 рік.

Перелік питань для перевірки досягнення результатів навчання до теми № 8

1. Поясніть роль і значення юридичної освіти для розвитку національної правової системи України.
2. Назвіть причини здобуття вищої юридичної освіти українцями у добу Середньовіччя.
3. Поясніть проблеми розвитку юридичної науки на Західно-українських територіях, що входили до складу Австро-Угорщини.
4. Поясніть причини та особливості становлення юридичної науки в університетах Наддніпрянської України у складі Російської імперії.
5. Назвіть причини проблем розвитку вищої юридичної освіти для жінок в Російській імперії.
6. Назвіть здобутки українських науковців та практиків кінця XIX – початку XX ст.

Література

1. Богуславский М. В. Реформы российского образования XIX–XX вв. как глобальный проект. *Вопросы образования*. 2006. № 3. С. 5–21.
2. Высочайше утвержденный Общий Устав императорских российских университетов, 23 августа 1884 г. *ПСЗРИ*. Собр. 3. Т. 4. № 2404.
3. Высшее образование в России: очерк истории до 1917 года / под ред. В. Г. Кинелева. М.: НИИ ВО, 1995. 352 с.
4. Єгорова О. В. Юридична освіта в університетах України XIX – початку XX ст. (етапи та особливості розвитку) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2004. 18 с.

5. Історія Одеського університету (1865–2000) / Л. О. Ануфрієв, С. О. Аппатов, Ю. О. Амброс та ін.; гол. ред. В. А. Сминтина ; Одес. держ. ун-т ім. І.І. Мечникова. Одеса : Астропринт, 2000. 226 с.
6. Крізь призму пам'яті і часу: Одеський Рішельєвський лицей у спогадах сучасників / автор-упор. О. О. Синявська. Одеса : Бондаренко М. О., 2017. 298 с.
7. Кушнір В. М. Профільне навчання в історії розвитку вітчизняної школи (друга половина ХІХ – ХХ ст.) : монографія. Умань : Видавець «Сочінський», 2016. 418 с.
8. Мартиненко І. І. Соціально-педагогічні передумови розвитку ідеї національної освіти учнівської молоді в Україні у ХІХ ст. *Збірник наукових праць педагогічної науки*. Випуск 63. Херсон, 2013. С. 80–84.
9. Сірополко С. Історія освіти в Україні / підгот. Ю. Вільчинський. 2-ге вид. Київ : Наукова думка, 2001. 912 с.
10. Титов Х. Стара Вища освіта в Київській Україні ХVІ – початок ХІХ ст. Київ : Друкарня Української Академії наук, 1924. 432 с.
11. 170 років – зберігаємо традиції 20 років – створюємо майбутнє : монографія / за ред. С. В. Ківалова. Одеса : Юридична література, 2017. С. 560.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 9

Юриспруденція доби Української національної революції 1917–1921 років

План

1. Революційна правосвідомість в українській юриспруденції часів революції 1917–1921 років.
2. Законодавча діяльність УЦ Ради та прийняття Конституції УНР 1918 р.
3. Прихід до влади П. Скоропадського, перші конституційні акти Української Держави.
4. Характеристика права Української Держави.

5. Характерні риси та особливості розвитку юриспруденції в ЗУНР.
6. Законодавча діяльність УНР доби Директорії

Методичні рекомендації

Російська революція завершилася падінням інституту монархії та приходом до управління країною нових соціально-політичних сил. Одна з них – буржуазно-демократична – була представлена Тимчасовим урядом, його органами на місцях (громадські виконавчі комітети або комітети суспільної безпеки), місцевим самоврядуванням (міським і земським). До уряду увійшли представники кадетів і ліберальних партій октябристів. Тимчасовий уряд спирався на підтримку значних соціальних і соціально-професійних верств (інтелігенції, підприємців, студентства, офіцерства, чиновників), а також Рад.

Друга – революційно-демократична – була представлена Радами робітничих і солдатських депутатів, солдатськими комітетами в армії та на флоті, фабзавкомками, іншими місцевими демократичними організаціями, які не були органами державної влади, однак за підтримкою народних мас вони здійснювали контроль за діяльністю уряду, делегуючи їм довіру, надану робітниками й солдатами керівникам Рад.

Лютнева революція розбудила великі надії народів Російської імперії на свободу і незалежність. Але ситуація в національних районах була ще складнішою, ніж у центрі. Тому на місцях нерідко складалось тривладдя: органи влади Тимчасового уряду, Ради робітничих і солдатських депутатів та національні органи влади.

У березні 1917 року на території Наддніпрянської України виник альтернативний центр влади – *Українська Центральна Рада* (УЦ Рада). Вона виступила організатором і лідером національно-визвольного руху, що охопив широкі верстви населення. Члени УЦ Ради почали привселюдно та відкрито говорити про інтереси нації від її імені. Відчувши широку підтримку громадськості, зокрема з боку військових, УЦ Рада розпочала упорядкування відносин з Тимчасовим урядом. Протягом травня-червня 1917 року у Петрограді проходили переговори між делегацією УЦ Ради, Тимчасовим урядом і Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів. Україн-

ська делегація подала Декларацію УЦ Ради з вимогами автономії для України.

Із самого початку УЦ Рада активно підтримувала процес формування республіканської форми правління, орієнтуючись на історичні українські державницькі традиції. Основними орієнтирами нової влади стали парламентаризм, демократичність і рівноправність усіх громадян держави. На жаль, правова невизначеність найважливіших положень державної політики за доби УЦ Ради тривала практично до останніх часів, коли влада вдалася до спроби хоча б частково розв'язати «законотворчі» проблеми.

Доцільно звернути увагу і на той факт, що до складу УЦ Ради увійшли представники Українського наукового товариства, технічно-агрономічного та педагогічного товариств, Національного українського союзу, кооперативів, київські студентські організації, Союз міст, робітничі, військові, соціал-демократичні групи. Але не всі верстви населення були представлені в цьому органі. Політика УЦ Ради ґрунтувалась на нових поглядах, що призвело до розколу українського суспільства на дві частини – клас працюючих та клас «паразитів». Ця ситуація передусім пов'язана з поширенням нової ідеології та з її відображенням на правосвідомості.

Як відомо, існує багато визначень поняття «правосвідомість». Доцільно зазначити, що поняття правосвідомості охоплює три основні рівні: юридичний, соціокультурний, філософський. В юридичній літературі дефініція правової свідомості представлена досить добре. Наприклад, С. Комаров визначив правосвідомість як усвідомлення права, сукупність уявлень і почуттів, що виражають ставлення людей як до чинного, так і до бажаного права¹. По суті, це уявлення про законодавство, правосуддя, правомірну і протиправну поведінку.

Правосвідомість є одним із різновидів суспільної свідомості. На думку окремих дослідників, вона відображає правову дійсність. Об'єктом пізнання правосвідомості, як правило, є чинне право у всьому різноманітті його проявів. Разом з тим вона може включати оцінку минулого права або формувати уявлення про право бажане, майбутнє.

Носіями правосвідомості є різні суб'єкти права: особа, громад-

¹ Комаров С. А. Общая теория государства и права. Изд. 2-е. М. : Манускрипт, 1996. С. 237.

ські об'єднання, політичні партії, державні органи та їхні посадовці, юристи-учені, юристи-практики, суспільство в цілому. Вона слугує саморегулятором поведінки людей і надає їй цілеспрямованого характеру. Вона орієнтує суб'єктів права в різних правових ситуаціях, дозволяє зробити правильний вибір, ухвалити юридично значуще рішення. Правосвідомість виявляється на всіх стадіях механізму правового регулювання, впливає на функціонування практично кожного елемента правової системи. На думку Н.М. Крестовської: «Правосвідомість є одним із найважливіших чинників розвитку права і праворозуміння. Право, яке формується як суспільний компроміс, не може бути досконалим. У ньому неминуче виникають певні прогалини, внутрішні розбіжності. Аналіз, оцінка права і практики його застосування дозволяє виявити недоліки. Будучи однією з форм суспільної свідомості разом з мораллю, релігією, мистецтвом, наукою, правосвідомість виступає як спосіб духовного пізнання дійсності»¹.

Визначаючи значення та роль правосвідомості в процесі розвитку юриспруденції революційної України 1917–1921 років ми пропонуємо ознайомитись з думками української дослідниці В. М. Козаченка, яка вважає: «У системі джерел права в романо-германській правовій системі традиційно виділяють нормативний акт і правовий звичай. Самостійним специфічним різновидом джерел права визнається також судовий і адміністративний прецедент. Що стосується правосвідомості, то в умовах стабільного державного ладу, усталеної правової системи та розвинутої законодавчої техніки, коли нормативний акт як джерело права безумовно домінує, вона зазвичай не розглядалась як джерело права. Разом із тим у багатьох історико-теоретичних дослідженнях відзначається виконання правосвідомістю функції джерела права в той період, коли формується національна правова система. Вирішення цього питання має важливе значення не тільки з науково-історичної точки зору, а й з точки зору загальної теорії права, зокрема теорії правосвідомості, оскільки дає можливість отримати більш глибоке уявлення про функції правосвідомості, її місце і роль у механізмі правового регулювання. Без цього неможливо простежити процес утвердження нормативного акта

¹ Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: елементарний курс. 2-ге вид. Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. С. 258.

як домінуючого джерела сучасного права»¹. Вивчення цієї проблеми може також мати значення щодо загального розуміння права, оскільки деякі вчені охоплюють правосвідомість поняттям «право»².

Аналізуючи цю проблематику Віта Михайлівна говорить: «Хочемо також виокремити деякі термінологічні відмінності понять і категорій. Зокрема в історично-правовій ретроспективі вживаються наступні терміни: «революційна правосвідомість», «правосвідомість трудящих мас», «соціалістичне правосвідомість» тощо, по суті, як ідентичні. Підтвердження цьому неважко знайти в законодавстві. Наприклад, Декрет про суд № 1 наказував керуватися при оцінюванні тих чи інших норм дожовтневого права революційною правосвідомістю; декрет ВЦВК «Про народний суд» у разі прогалин законодавства відсилав до соціалістичної правосвідомості, а Декрет про суд № 2 – до правосвідомості трудящих мас. У одному з циркулярів НКЮ УРСР вказувалося, що судові рішення та вироки повинні відповідати принципам соціалістичного правосвідомості, а в Інструкції НКЮ УРСР «Про порядок амністії» – що вироки мають виноситися «щодо революційної правосвідомості».

Досить однозначні в цьому контексті й висловлювання юристів. Так, А. Гойхбарг підкреслював, що «згадана в тексті класова правосвідомість тотожна правосвідомості революційній». У більш пізній роботі він писав, що «революційна правосвідомість», «пролетарська правосвідомість», «соціалістичне правосвідомість» – ідентичні поняття, які виражають, по суті, правосвідомість трудящих мас, що у першій післяреволюційній час виконує функції нормативного регулятора. Правосвідомість у перші післяреволюційні місяці характеризувалася неоднорідністю й строкатістю. Насамперед це стосувалося правової ідеології. Можна стверджувати, що сукупність способів теоретичного пояснення ролі, призначення і спрямованості права та законодавства відповідала різноманіттю і різнохарактерності політичних доктрин, які слугували ідеологічною платформою діяльності різних політичних партій та угруповань. Так, ліві есери

¹ Козаченко В. М. Революційна правосвідомість: темпоральні виміри. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 44–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2014_3_11

² Малько А. В., Матузов Н. И. Теория государства и права : курс лекций. М.: Юристъ, 1997. С. 143.

у своїй практиці головне місце відводили старому законодавству, з недовірою ставилися до революційної правосвідомості, якщо воно не спиралося на прийнятий закон.

Специфічним був і стан правової психології. Так, істотною її рисою можна вважати, наприклад, недовіру трудящих до юридичної системи царського режиму, а звідси – до теорії «правового негативізму», які необхідно було подолати в умовах зародження пролетарської державності. Отже, пролетарська правосвідомість була панівною, але не загально визнаною. Пролетарська правосвідомість виражала інтереси й потреби трудящих, їх уявлення про соціальну справедливість. Пролетарська правосвідомість ґрунтувалося на усвідомленні необхідності впорядкувати і налагодити суспільне життя після переходу державної влади до робітничого класу. Так, Д. І. Курський писав, що в той період – момент ломки всіх майнових відносин – багато злочинів у новому праві не регламентувалися, проте дані про діяльність народних судів свідчать, що народний суд швидко й неухильно реагував на такого роду діяння. В основу нового права новий суд покладав революційну совість і революційну правосвідомість.

Отже, пролетарська правосвідомість – своєрідне ідейне джерело права, найважливіший засіб і умова застосування правових норм, втілення в життя вказівок влади, реалізація нової, революційної законності. У період після перемоги пролетарської революції правосвідомість слугує підставою для вирішення судом цивільних і кримінальних справ. Значення революційної правосвідомості було настільки великим, що в перших документах, які стосувалися створення пролетарської державності та права, вона офіційно проголошувалася як джерело права за відсутності тієї чи іншої норми в чинному законодавстві.... Можна віднайти посилення на революційну правосвідомість як на джерело права й у законодавчих актах Української республіки. Так, у «Положенні про революційні трибунали» вказується, що при визначенні міри покарання революційний трибунал керується декретами Робітничо-Селянського Уряду України; у разі, якщо міра покарання ними не визначена – правосвідомістю. У постанові НКЮ УРСР критерієм оцінки належного і справедливого виступає революційна правосвідомість. У деяких законодавчих актах тих років революційна правосвідомість прямо називалася «джерелом судового провадження».

Правосвідомість трудящих слугувала в перші роки після перемоги Жовтневої революції підставою для визначення найважливіших державно-правових понять. Революційна правосвідомість була нерозривно пов'язана з політичною ідеологією пролетаріату. Правові погляди, уявлення, теорії склалися в процесі вироблення ідеології цього класу. У правосвідомості, як і в праві, знаходять своє відображення економічні та політичні потреби й інтереси класів. Крім правосвідомості, необхідне фіксується в нових уявленнях про належну поведінку, а потім закріплюється в нових юридичних інститутах. Таким чином революційна правосвідомість, що виражає інтереси і прагнення передових сил в суспільстві, стала могутньою революційною силою, яка прискорила хід суспільного розвитку.

Оскільки головне призначення джерела права – давати більш-менш чітке уявлення про належне, можна стверджувати, що правова свідомість завжди більшою чи меншою мірою виконує цю функцію в системі нормативного регулювання. Уявлення народних мас про те, як слід поводитися в тій чи іншій ситуації, засновані на відповідних оцінках, а зрештою – на відповідних інтересах та потребах і не можуть не мати нормативного значення. Ідеї законності й справедливості, рівності прав та обов'язків, відповідальності за вину є провідними категоріями правосвідомості: погляди про важливість і необхідність правового регулювання в суспільстві, про обов'язок дотримання правових приписів та ін., безсумнівно, мають нормативний характер. Правова свідомість безпосередньо входить в систему регулювання поведінки людей у правовій сфері. Правосвідомість не тільки і не стільки є «окремою частиною» механізму правового регулювання, вона пронизує весь цей механізм, відображає його, впливає на нього в цілому.

Прояв нормативної функції правосвідомості неоднаковий в різні історичні моменти. Так, за часів стабільного, упорядкованого суспільного життя, коли розвинені засоби формалізації права, творча упорядковуюча функція правосвідомості виступає не так рельєфно. Особливо виразно вона виявляється в періоди соціальних революцій, кардинальних перетворень у соціальній структурі суспільства. Підтвердженням цього висновку може бути історія правового розвитку України, наприклад, в соціалістичній державі. Революційна правосвідомість того періоду являла собою органічну частину революцій-

ної свідомості, носієм якої була найбільш активна й організована частина робітничого класу. Революційна правосвідомість пролетаріату відображає ідеологічне ставлення до ролі права в суспільному житті, оскільки не всі відносини, що підлягають правовому врегулюванню новим законодавством, були регламентовані відразу після революції¹.

Той факт, що революційна правосвідомість на початковому етапі існування Радянської влади виконувала роль «безпосереднього джерела права», є підтвердженням логічної закономірності, згідно з якою правосвідомість характеризується властивостями нормативності, а отже здатна здійснювати регулюючу функцію. Функції правосвідомості, як відомо, дуже різноманітні: пізнавальна, оцінювальна, виховна, регулятивна та ін. За допомогою регулятивної функції правосвідомість впливає на поведінку людей, орієнтуючи на деякі нормативні зразки.

Здійснення за правосвідомістю регулятивної функції визнають багато вчених, що висвітлюють у своїх дослідженнях питання теорії та історії юридичного регулювання і його механізму². Зрозуміло, що регулюючий вплив правосвідомості не слід ототожнювати з впливом правових норм; це різні явища правової реальності (хоча й пов'язані між собою) і регулюючий ефект їх різний. Регулююча функція здійснюється правосвідомістю постійно, і якщо це не відчувається в умовах розвиненої правової системи, то лише тому, що принцип законності вимагає масового дотримання передусім того, що закріплено в законодавчих та інших нормативних актах держави. ... Цілком очевидно, що руйнування старої державно-правової системи, що створювалася протягом багатьох років, не могло здійснитися в один день, так само як і побудова нової, хоча з перших днів упровадження нової влади в цьому напрямі здійснювалась інтенсивна діяльність. Перехідний період характеризувався поряд з іншими відмінними рисами і такою, як множинність джерел права. Джерелами права були законодавчі та інші нормативні акти радянських державних органів,

¹ Козаченко В. М. Вказаний твір. С. 44–45.

² Оніщенко Н. М. *Правова свідомість і сучасний стан, дисфункції розвитку та дисфорії прояву. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи* : моногр. / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Юрид. думка, 2008. С. 150–169.

революційна правосвідомість трудящих класів, правотворчість народних мас і місцевих Рад, старе законодавство, що не суперечило декретам Радянської влади і революційній правосвідомості трудящих класів¹.

Отже, внаслідок особливостей історичного моменту революційна правосвідомість відіграла (хоча й короткочасно) роль одного з провідних джерел права. Це було виправдано не тільки загальнополітичними, а й спеціально-правовими причинами, зокрема: нові соціалістичні нормативні акти, що приймалися центральними органами Радянської влади, з одного боку, мали значення для встановлення революційного пролетарського правопорядку в тих районах, де здійснення їхніх вимог могло бути забезпечено.

Перелік питань для перевірки досягнення результатів навчання до теми № 9

1. Надайте тлумачення поняттю «революційна правосвідомість».
2. Наведіть характеристику правотворчої діяльності УЦ Ради.
3. Поясніть поняття «трудоий принцип» у праві та причину його застосування в УНР.
4. Надайте пояснення питанню розвитку гендерного права в УНР та ЗУНР.
5. Поясніть особливості забезпечення природних прав людини та громадянина в законодавстві і в судовій практиці УНР та ЗУНР.
6. Наведіть характеристику особливостей розвитку військової юстиції в УНР.

Література

1. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.) : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. Львів : Вид. центр Львівського нац. ун-ту, 2013. 904 с.
2. Єфремова Н. В. Концепція правової держави в Українських землях на початку ХХ ст. та її реалізація в конституційних актах

¹ Исаева Н. В. Правовой плюрализм: в поисках идеального образа права и объема правовой идентичности. *Правовая идентичность (теоретико-правовое исследование)* : моногр. М.: Юрлитинформ, 2013. С. 49–81.

- УНР. *Держава і право* : зб. наук. пр. Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького. Секція юридичні і політичні науки. Київ, 2001. Вип. 12. С. 87–89.
- Ефремова Н. В. Характерные черты права УНР: ЦР, Гетьманат и Директория. Введение в украинское право / под ред.: С. В. Кивалова, Ю. Н. Оборотова. Одесса : Юридична література, 2009.
 - Ефремова Н. В., Тищик Б. Й., Марчук В. А. Суд та судочинство в Українській Народній Республіці, Українській Державі, Західноукраїнській Народній Республіці та УНР часів Директорії (1917–1920 рр.). Одеса ; Львів : Фенікс, 2007. 280 с.
 - Історія держави і права України / за ред. А. С. Чайковського. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 384 с.
 - Мокін І. С. Особливості формування та функціонування правової системи України в добу визвольних змагань 1917–1921 рр. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Право*. 2013. Вип. 22. Ч. 1. С. 65–68.
 - Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. 29 квітня 1918 р. 1997. 422 с.
 - Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Історія держави і права України : акад. курс : підручник. Київ : Ін Юре, 2015. 808 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 10

Становлення юриспруденції соціалістичного типу в УСРР

План

- Впровадження політики «воєнного комунізму» та його вплив на реформування права в УСРР до 1921 року.
- Становлення радянського праворозуміння в УСРР доби нової економічної політики.
- Кодифікація права УСРР у 1922–1927 рр.: причини та наслідки.
- Реформування юридичної освіти в УСРР.
- Реформування судової системи в УСРР: причини та наслідки.

Методичні рекомендації

Протягом січня 1919 р. значна частина території України перейшла під контроль Червоної Армії. **6 березня 1919 року** у Харкові відкрився III Всеукраїнський з'їзд Рад, де розглядалися найважливіші поточні питання. Декретом від 6 січня 1919 р. було затверджено офіційну назву радянської держави в Україні – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), а декретом від 29 січня Тимчасовий уряд реорганізовано в *Раду Народних Комісарів УСРР* (РНК УСРР).

В основу діяльності органів нової влади було покладено **політику воєнного комунізму**, запозичену з практики Радянської Росії. Сутність цього явища на практиці можна побачити: у впровадженні прискорення темпів націоналізації промисловості; згортанні товарно-грошових відносин; заміні товарного ринку як універсального регулятора економіки усілякими розкладками, у тому числі продовольчими; у прагненні перейти в сільському господарстві від одноосібного до усуспільненого виробництва шляхом створення радгоспів, комун, артілей; у запровадженні в політичній сфері диктатури пролетаріату як обов'язкової умови перехідного періоду від буржуазної форми до комуністичної. Менше половини конфіскованих поміщицьких земель передавалося селянам, решта – новоствореним комунам, радгоспам тощо. Продзагони безперервно вилучали продовольство у селян в порядку продрозкладки. Було заборонено торгівлю як буржуазний пережиток. Все це викликало велике незадоволення населення.

Вже у березні-квітні розпочалися (а згодом набули великих масштабів) виступи селян під гаслами «Геть комуну!», «За радянську владу без комуністів!». Отже, щодо застосування політики «воєнного комунізму» доцільно нагадати, що на початку 1921 року від неї почали відходити як від неправильної. Сам термін набув офіційного закріплення в промовах В. І. Леніна навесні 1921 року на X з'їзді РКП (б). Без посилення на автора Ленін використав цей термін ретроспективно – для виправдання попередньої політики більшовиків, у зв'язку із впровадженням нової економічної політики.

Саме **поняття «воєнний комунізм»** було сформульовано вчепним-енциклопедистом О. О. Богдановим у матеріалах його лекції

«Доля робочої партії та нинішньої революції» (1917)¹. У січні 1918 року вона була надрукована окремою статтею «Судьбы раб очей партии в нынешней революции»², що сприяло її популяризації серед революційних активістів.

«Воєнний комунізм», на думку О. О. Богданова, визначався факторами катастрофи у мілітаризації: «Комунізм цей є в основі своїй споживним, але відповідаючи потребам розподілу може включати і регулювання виробництва, а також примусову трудову повинність. Готові форми цього комунізму давала організація армії, яка гігантсько розрослася... З розвитком війни принципи пайка і казарми поширювалися на все більшу частину населення; слідом за ними йшло регулювання цін і збуту, потім монополізація продуктів і регулювання виробництва»³. З наведеного фрагменту ми бачимо, що О. О. Богданов вкладав у термін «воєнний комунізм» більш ширший теоретичний сенс, ніж сучасні визначення, що тісно пов'язують «воєнний комунізм» з порівняно коротким хронологічним періодом. Ми, очевидно, маємо справу зі спробою зрозуміти і пояснити весь той «злам часів», величезний за масштабами і глибинами, який уявляє собою епоха першої світової війни та більшовицької революції як певна частина колосальної кризи. Але цей теоретичний аспект досліджень О. О. Богданова його сучасники не зрозуміли.

Коментуючи у майбутньому свої погляди О. О. Богданов зазначав: «В епоху “воєнного комунізму” після досягнення миру постало завдання “широкого економічного і культурного будівництва”. Але система “воєнного комунізму” для такого будівництва виявилася мало придатна. Її методи тут недостатні і часто прямо не підходять»⁴. За приклади він наводить «ударну тактику» освоєння банківської мережі і судових установ, штучне «воєнно-комуністичне» рівняння чиновництва і офіцерства «заробітною платою навченого робітника» та ін. У тій самій статті він також зазначав: «Віра в декрет – є, по

¹ Плюто П. А. А. А. Богданов о «военном коммунизме». *Социологические исследования*. 1990. № 11. С. 147–151.

² Богданов А. А. Судьбы рабочей партии в нынешней революции. *Новая жизнь*. 1918. 26–27 января.

³ Стенограмма доклада с авторской правкой хранится в архиве АН СССР (Ф. 350. Оп. 2. Д. 20, ЛЛ. 120).

⁴ Богданов А. А. Судьбы рабочей партии в нынешней революции. *Новая жизнь*. 1918. 26–27 января.

суті, перенесення на соціальне життя ідеї наказу, який в солдатському житті, дійсно, все визначав і все міг. У загальноекономічному і культурному житті це далеко не так». В цілому концепцію «воєнного комунізму» О. О. Богданова слід вважати однією з найбільш значних спроб зрозуміти внутрішній механізм епохи, ірреальність якої не була для нього таємницею: «Воєнний комунізм є все ж комунізм; і його різке протиріччя зі звичайними формами індивідуального присвоєння створює ту атмосферу міражу, в якій смутні прообрази соціалізму приймаються за його здійснення»¹.

Одним із перших документів, ухвалених більшовиками в УСРР із дотриманням принципів політики «воєнного комунізму», стала Конституція УСРР. Її було прийнято поспіхом **10 березня 1919 року**, але остаточне затвердження відбулося на засіданні ВУЦВК 14 березня 1919 року². Перша Конституція УСРР, як і Конституція РСФРР, ґрунтувалась на марксистсько-ленінському вченні про соціалістичну революцію та диктатуру пролетаріату. Тому цей основний закон був скоріше політичним, аніж правовим документом. Його домінуючою рисою стала декларативність, характерна і для наступних радянських конституцій. Визначення Республіки Рад як державної форми диктатури пролетаріату було, власне, проголошенням цієї держави як класової організації.

Основний закон був більшою мірою політичним, ніж правовим актом. Він проголосив УСРР класовою державою. Національна державність була відсунута Конституцією на задній план. Показово, що офіційний проєкт і остаточна редакція Конституції були написані російською мовою і в цьому вигляді включені до «Собрания узаконений й распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», яке до 1920 року виходило російською мовою³. Переклади Конституції українською мовою містили суттєві прогалини і неточності.

Характерним для Конституції УСРР 1919 року було поєднання утопічних елементів, які без будь-якого перехідного періоду наближали майбутнє до тогочасного становища, з положеннями, які фак-

² Богданов А. А. Вопросы социализма. М.: Т-во «Книгоиздательство писателей в Москве», 1918. С. 90.

³ Історія української конституції. А. Шлюсаренко, М. Томенко. Київ : Право, 1997. С. 175–181.

³ Там само. С. 173.

тично продовжували порядки та інституції, властиві лише короткому періоду у розвитку держави – диктатурі пролетаріату. Відповідно до партійної доктрини, після «переходу від буржуазного ладу до соціалізму» ця диктатура зникне, а слідом за нею, після остаточного оформлення комуністичного ладу, «зникне і держава, уступивши місце вільним формам життя, збудованого на основах організації загальної праці на загальну користь і братерську солідарність». З іншої сторони, Конституція проголошувала, що влада, закріплена за робітничим класом, здійснюватиме свої завдання «шляхом систематичного придушення всіх контрреволюційних намірів з боку заможних класів». Ці останні положення мали набагато практичніше значення ніж перші, суто декларативні.

Конституція містила 35 статей і складалася з трьох основних частин: 1) основні положення; 2) конструкція Радянської влади: а) організація Центральної влади; б) організація Радянської влади на місцях; 3) Декларація прав і обов'язків трудящого і експлуатованого народу України; 4) про герб і прапор УСРР. В оригінальному тексті Конституції ст. 33 була пропущена. УСРР вслід за РСФРР проголошувалась республікою рад. Характерно, що тривалий час ці органи навіть в офіційних документах УСРР називалися за російським зразком «Советами» або «Совітами». Слово «рада» увійшло в офіційні документи лише з 1920 року.

Виборчі права належали робітникам і службовцям, зайнятим у промисловості, торгівлі, сільському господарстві та інших галузях народного господарства, трудящим селянам і козакам-хліборобам, включно з тими із них, хто втратив працездатність; їх мали також всі військовослужбовці Червоної армії. Виборчих прав позбавлялись усі, хто використовував найману працю для одержання прибутку, а також особи, які жили з відсотків з капіталу або мали інші джерела нетрудового зиску. Виборчих прав не мали приватні крамарі та посередники. Обирати не могли також ченці і духовенство усіх релігійних культів та церков. Це право було відібране й у службовців та агентів колишньої поліції й жандармерії. З числа виборців виключалися також ті, що були визнані божевільними та позбавлені виборчих прав судом. Тобто права на участь в утворенні органів влади, що здійснювалася над загалом, а отже й над ними, були відібрані у значних верств і груп населення.

Найбільше мандатів у радах рішенням ВУВЦК і РНК надавалось військовослужбовцям, які вважалися найбільш надійним опертям і знаряддям влади. За кількістю приділених у радах місць фабрично-заводські робітники мали забезпечену перевагу над селянами, хоча селянська маса значно переважала серед населення та виборців. Певні квоти встановлювалися для представників трудової інтелігенції.

У Конституції УСРР 1919 року, як і в Конституції РСФРР, у першому розділі «Основні положення» визначалися провідні завдання диктатури пролетаріату – здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму шляхом проведення революційних перетворень і придушення контрреволюційних намірів з боку заможних класів; УСРР проголошувалася державою «трудящих і експлуатованих мас пролетаріату та найбільшого селянства». Влада трудящих здійснювалася Радами робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Конституція УСРР 1919 року встановила, що центральними органами радянської влади є Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад, Рада Народних Комісарів УСРР. Відповідно до лєнінської доктрини вони мали поєднувати вищу виконавчу, законодавчу, судову і контрольну владу. Ці органи мали розглядати і розв'язувати всі основні питання загальнодержавного значення, їм належало право визначати та змінювати кордони республіки, спрямовувати міжнародні стосунки і зв'язки, проголошувати війну і укладати мир, визначати засади організації збройних сил і керувати внутрішньою політикою країни, творити цивільне, кримінальне і процесуальне законодавство, встановлювати засади будівництва соціалістичної економіки, контролювати державні витрати і прибутки, і врешті всіляко поширювати свою компетенцію за рахунок інших питань державного життя, які вони вважатимуть за потрібне віднести до свого відання. Водночас розподіл прав і обов'язків поміж самими цими органами щодо розв'язання усіх цих справ не був чітко визначений. Отже, поділу на гілки влади фактично не існувало, і навіть Раднаркому було надано право видавати закони.

Всеукраїнський з'їзд рад, який проголошувався найвищою владою в УСРР, закріпив право приймати, змінювати і доповнювати Конституцію, вирішувати питання війни і миру, але за певних обста-

вин він це міг робити поміж з'їздами ВУЦВК.

Згідно Конституції 1919 року органом вищої виконавчої влади визнавався **Раднарком УСРР**, відповідальний перед з'їздом рад та ВУЦВК. Але будучи одночасно однією зі складових частин вищої влади республіки, він міг приймати до свого розгляду всі питання стосовно законодавства і управління УСРР, а також питання, доручені йому ВУЦВК. В систему, очолювану РНК, входили наркомати: закордонних справ, військових справ (за відсутності в УСРР власних збройних сил), внутрішніх справ, юстиції, фінансів, пропаганди, народної освіти, земельних справ, шляхів сполучення харчових справ, Рада народного господарства та Верховний соціалістичний контроль. Особлива роль у цій системі належала Всеукраїнській надзвичайній комісії, спадкоємцем якої стало Головне політичне управління.

Починаючи з травня 1919 року у законодавчій діяльності стала брати участь і **Президія ВУЦВК**. На початку 1920 року ВУЦВК перейшов до сесійного порядку роботи. Між сесіями ВУЦВК його функції стала виконувати Президія. Вона керувала сесіями, готувала до них матеріали, насамперед проекти декретів, здійснювала нагляд за виконанням постанов ВУЦВК, інструктувала державні органи як в центрі, так і на місцях. Між сесіями ВУЦВК Президія мала право затверджувати постанови Раднаркому УСРР і припиняти їх дію, переносючи питання на вирішення найближчої сесії ВУЦВК. Президія також розглядала клопотання про помилування та вирішувала інші питання в порядку управління. Завідування окремими галузями управління покладалося на наркомати.

Конституція визначила також структуру, компетенцію та порядок утворення **місцевих органів влади**. Місцевими органами радянської влади були: а) Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (міські та сільські), а також обрані ними виконавчі комітети (виконкоми); б) з'їзди Рад (губернські, повітові і волосні), а також обрані ними виконавчі комітети (виконкоми). Головою ВУЦВК був обраний Г. Петровський. До складу Раднаркому увійшли більшовики А. Бубнов, К. Ворошилов, Ф. Сергєєв, В. Аверін, В. Затонський, Е. Квірінг, М. Скрипник, О. Шпіхтер та ін.¹

ЦК КП(б)У і уряд УСРР після прийняття Конституції вжили

¹ Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Історія держави і права України: акад. курс : підручник. Київ : Ін Юре, 2015. С. 512.

заходів щодо повсюдного переходу влади на території України до Рад. У всіх ланках державного апарату створювалися комуністичні осередки, які очолювали процес радянського будівництва. Досить активно відбувалося інтегрування більшовицької партії у владні структури. Виборам до Рад передували зміни в адміністративно-територіальному поділі.

1 червня 1919 року ВЦВК РСФРР видав декрет «Про об'єднання соціалістичних республік – Росії, України, Литви, Латвії, Білорусі – для боротьби зі світовим імперіалізмом» у сфері: 1) військової організації та військового командування; 2) народного господарства; 3) залізничного управління і господарства; 4) фінансової справи; 5) комісаріатів праці Радянських соціалістичних республік ¹.

З юридичної точки зору це був акт вищого органу державної влади РСФРР, але стосувався він і інших республік. Отже, більшість сучасних науковців вважають його абсолютно неправомірним актом ². Л. Троцький, розуміючи це і беручи командування українськими радянськими військами, посилався на угоду між ЦВК Росії та ВУЦВК, хоча такої угоди ніколи не існувало. Знову ж таки, Х. Раковського змусили по партійній лінії від імені ВУЦВК оголосити про визнання декрету ЦВК Росії від 1 червня 1919 року. Але на заваді об'єднанню став наступ денікінських військ. Наприкінці літа 1919 р. радянські війська під тиском переважаючих сил армій УНР (з Правобережжя) та Денікіна (з півдня), змушені були залишити територію України. За наказом Раднаркому Росії в середині серпня припинили свою діяльність в Україні ВУЦВК і Раднарком УСРР.

² Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. У 3 т. Київ : Політвидав, 1968. Т. 2: Розгром буржуазно-куркульської Директорії. Вигнання інтервентів Антанти. С. 286.

³ Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : підручник. Київ : Ін Юре, 2007. С. 378.; Васильєв В. Політичне керівництво УСРР та СРСР: динаміка відносин центр – субцентр влади (1917–1938) : монографія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1914. С. 78–79.

Перелік питань для перевірки досягнень результатів навчання до теми № 10

1. Поясніть причини трансформації уявлень про право в УСРР доби «воєнного комунізму».
2. Поясніть співвідношення права та моралі в УСРР доби «воєнного комунізму».
3. Поясніть поняття «радянське праворозуміння» в УСРР доби нової економічної політики.
4. Розкрийте мету та особливості кодифікації права УСРР у 1922–1927 рр., причини та наслідки.
5. Поясніть завдання і роль юридичної освіти в УСРР у 1921–1928 роках.
6. Поясніть причини, сутність і наслідки реформування судової системи в УСРР.

Література

1. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.) : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. Львів : Вид. центр Львівського нац. ун-ту, 2013. 904 с.
2. Єфремова Н. В. Концепція правової держави в Українських землях на початку ХХ ст. та її реалізація в конституційних актах УНР. *Держава і право* : зб. наук. пр. Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького. Секція: юридичні і політичні науки. Київ, 2001. Вип. 12. С. 87–89.
3. Єфремова Н. В. Характерные черты права УНР: ЦР, Гетьманат и Директория. Введение в украинское право / под ред.: С. В. Кивалова, Ю. Н. Оборотова. Одесса : «Юридична література», 2009.
4. Єфремова Н. В., Тищик Б. Й., Марчук В. А. Суд та судочинство в Українській Народній Республіці, Українській Державі, Західноукраїнській Народній Республіці та УНР часів Директорії (1917–1920 рр.). Одеса ; Львів : Фенікс, 2007. 280 с.
5. Історія держави і права України / за ред. А. С. Чайковського. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 384 с.
6. Мокін І. С. Особливості формування та функціонування правової

системи України в добу визвольних змагань 1917–1921 рр.
*Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.
Право.* 2013. Вип. 22. Ч. 1. С. 65–68.

7. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. 1997. 422 с.
8. Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Історія держави і права України: акад. курс : підручник. Київ : Ін Юре, 2015. 808 с.

4. САМОСТІЙНА РОБОТА ЗДОБУВАЧІВ ДО ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ»

4.1. Загальні напрямки самостійної роботи здобувачів

Самостійна робота здобувачів для вивчення дисципліни «Історія української юриспруденції» протягом семестру передбачає:

1. Обов'язкове знайомство з науковою літературою згідно з зазначеними у програмі темами;
2. Внесення до конспекту розгорнутого плану відповіді на поставлені питання до кожного практичного заняття згідно програми курсу.
3. Обов'язкове конспектування матеріалів за темами, винесеними на самостійний розгляд здобувачів, згідно тематичного плану дисципліни;
4. Ознайомлення з відповідними нормативно-правовими матеріалами.
5. Консультації з викладачем протягом семестру.
6. Пошукова робота з інтернет-ресурсами.
7. Підготовка до екзамену.

4.2. Обсяг самостійної роботи студента до вивчення дисципліни «Історія української юриспруденції»

№	Назва типу самостійної роботи здобувача	Кільк. год	
		д.ф.	з.ф.
1	Обов'язкове знайомство з науковою літературою відповідно зазначених у програмі тем.	20	23
2	Внесення до конспекту розгорнутого плану відповіді на встановлені питання до кожного практичного заняття згідно програми курсу.	20	23
3	Обов'язкове конспектування матеріалів до тем, винесених на самостійний розгляд здобувачів згідно тематичного плану дисципліни.	10	34

4	Ознайомлення з відповідними матеріалами нормативно-правової бази.	6	10
5	Консультації з викладачем протягом семестру.	2	2
6	Пошукова робота з інтернет-ресурсами.	6	10
7	Підготовка до екзамену.	6	10
	Всього	70	112

4.3. Методичні рекомендації до виконання здобувачами самостійної роботи до вивчення дисципліни «Історія української юриспруденції»

Самостійна робота здобувача є обов'язковим і важливим елементом навчального процесу у вищому навчальному закладі. Її зміст і форми мають типову, але не універсальну структуру для вивчення різних дисциплін. Це передусім пов'язано зі специфікою навчальної дисципліни, її обсягом, складністю і метою та низкою інших факторів. Враховуючи той факт, що «Історія української юриспруденції» є, по-перше, юридичною наукою, бо вивчає право у процесі його розвитку, а по-друге – історичною наукою, оскільки вивчає державно-правові явища в їхньому історичному розвитку, слід зазначити, що більша частина самостійної роботи здобувача передбачає його ознайомлення зі спеціальною літературою. Обсяг такого різновиду роботи складає 20–25 годин. Традиційно, здобувач знайомиться з рекомендованою в робочій програмі дисципліни літературою, яку він отримує в бібліотеці чи в інтернет-ресурсах.

Прочитані матеріали здобувач акумулює у власному конспекті у вигляді коментарів і нотаток до кожного пункту плану практичного заняття та до окремих тем, винесених в робочій програмі на самостійне ознайомлення. Такий різновид роботи слід здійснювати з використанням навчально-методичного посібника до курсу, де студент може ознайомитись як з тематичним планом курсу, так і з лекційними матеріалами.

Розроблений членами кафедри історії держави і права навчально-методичний посібник покликаний надати допомогу здобувачу

органічно поєднувати лекційну форму навчання з систематичною роботою над підручниками, посібниками, збірниками документів, науковою літературою, довідковою літературою. Конспект із виконаним завданням подається викладачу на перевірку під час проведення відповідного практичного заняття або в інший, визначений викладачем час.

4.4. Самостійна робота здобувачів в інформаційній мережі Інтернет

Одним із актуальних завдань при вивченні дисципліни «Історія української юриспруденції» є формування у здобувачів здатності удосконалювати і розвивати практичні уміння з оволодіння новими інформаційними технологіями і за їх допомогою самостійно здобувати необхідні знання.

Налагодити ефективну самостійну роботу здобувачів з використанням інноваційних технічних засобів дозволяє, зокрема, інтернет, який сприяє:

- стимулюванню пізнавальної діяльності здобувачів,
- успішному засвоєнню ними програм навчальних дисциплін,
- розширенню інформаційного простору,
- виробленню навичок користування сучасними інноваційними розробками.

Можна практикувати наступні форми самостійної роботи за допомогою інформаційних технологій:

1) **пошук інформації в мережі** – користування базами даних, інформаційно-пошуковими та інформаційно-довідковими системами, автоматизованими бібліотечними системами, електронними журналами тощо (перелік електронних бібліотек див. у розділі «Інформаційні ресурси»);

2) **організація діалогу в мережі** – використання електронної пошти (за її допомогою можна, наприклад, влаштовувати віртуальні дискусії), користування графічними редакторами синхронних і відстрокованих телеконференцій, користування платформою ZOOM для проведення консультацій та ін.;

3) **створення тематичних вебсторінок** – використання html-редакторів і графічних редакторів.

Основними формами індивідуальної роботи здобувачів у рамках навчального курсу є написання есе, підготовка і захист індивідуального (групового) навчального або науково-дослідного проєкту (ІНДЗ).

Есе – письмовий твір-роздум над проблемою, який віддзеркалює особисту позицію здобувача та систему аргументів, на яких ця позиція ґрунтується. Він передбачає глибоке знання обраної проблеми, збалансоване використання інформації, підпорядкованість центральній ідеї (тезі), взаємопов’язаність, логічність, самостійність, аргументованість викладених думок і висновків.

Підготовка до написання есе передбачає ознайомлення з літературою, яка відображає різні підходи до проблеми і бачення її, дає змогу здобувачу виробити власну позицію і систему аргументації. Проаналізований та систематизований матеріал викладається як система доказів на користь сформульованої ключової тези автора.

Пошук практичної реалізації принципу ефективного поєднання аудиторного та індивідуального навчання здобувачів зумовлює використання *індивідуальних навчально-дослідних завдань (ІНДЗ)* як одного з важливих видів позааудиторної самостійної навчальної, навчально-дослідної роботи здобувача. Їх виконання покликано актуалізувати важливість самостійного вивчення матеріалу, систематизації, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичного застосування знань, розвитку навичок самостійної роботи.

За змістом ІНДЗ є завершеною теоретичною або практичною роботою в рамках навчальної програми дисципліни «Історія української юриспруденції», яка виконується на основі знань, умінь і навичок, здобутих у процесі аудиторних занять, та охоплює певну кількість тем або весь зміст навчального курсу. ІНДЗ містить елемент пошукової, частково науково-дослідної роботи і є чинником залучення здобувача до науково-дослідницької діяльності, яка може бути продовжена через виконання кваліфікаційної роботи тощо.

Варіантами навчально-дослідних проєктів з «Історії української юриспруденції» можуть бути: електронна презентація, електронний урок (підручник), відеокліп (фільм), макет вебсторінки (сайта), сценарій фільму або рольової гри, соціологічне опитування, макет номера газети (журналу), в т. ч. електронних, фото-есе (альбом) тощо. Як правило, його присвячують одній темі або проблемі кур-

су, маючи на меті її самостійне поглиблене пізнання, використання отриманих знань для професійних або суспільних потреб. Робота над ним потребує пізнавальних, аналітичних, творчих здібностей, а також спеціальних навичок (робота з комп'ютером, аудіо та відеопаратурою, опрацювання статистичних даних тощо). Групове виконання пов'язано з чітким розподілом і кооперацією функцій учасників. Критеріями оцінювання науково-дослідного проєкту є оригінальність ідеї, самостійність її розроблення, змістовність, наукова обґрунтованість, практична цінність тощо.

4.5. Завдання до самостійної роботи здобувача до вивчення дисципліни «Історія української юриспруденції»

ТЕМА 1. Предмет дисципліни «Історія української юриспруденції», її завдання, проблеми періодизації та методи пізнання

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на наступні питання:
 - а) предмет та періодизація дисципліни «Історія української юриспруденції»;
 - б) поняттєво-термінологічний апарат історико-правового дослідження об'єктів дисципліни «Історія української юриспруденції»;
 - в) історіографія дисципліни «Історія української юриспруденції»;
 - г) завдання дисципліни та її зв'язок з іншими дисциплінами освітньої програми.

ТЕМА 2. Поняття «право» та його еволюція в межах України-Русі у X–XIV ст.

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на наступні питання:
 - а) поняття «джерело права»;
 - б) джерела права Київської Русі;
3. Ознайомитися з літературою до теми.

ТЕМА 3. Особливості правничої практики та правничої думки на українських землях у XV – першій пол. XVII ст.

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на наступні питання:
 - а) джерела права Великого князівства Литовського у XV – першій половині XVI ст.;
 - б) вплив Римського права на розвиток права на українських землях Литви та Польщі.
3. Ознайомитися з літературою до теми.

ТЕМА 4. Оформлення української юриспруденції другої половини XVII – середини XVIII ст.

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на наступні питання:
 - а) україно-європейська правова інтеграція у доктрині конституційного права (на матеріалах Гадяцької угоди 1658 р.);
 - б) кодифікація права України-Гетьманщини: причини, проблеми та особливості.
3. Ознайомитися з літературою до теми.

ТЕМА 5. Генезис конституціоналізму в Російській та Австрійській імперіях та його вплив на розвиток української юриспруденції

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на наступні питання:
 - а) розвиток конституційних ідей в Російській імперії другої половини XIX століття;
 - б) розподіл влади у перших конституціях Австрійської імперії.
3. Ознайомитися з літературою до теми.

ТЕМА 6. Розвиток юриспруденції в Україні під імперською зверхністю доби буржуазно-демократичних реформ

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на наступні питання:
 - а) кодифікація права в українських губерніях Російської імперії

XIX ст.: причини, мета та значення для розвитку юриспруденції;

- б) причини та особливості впровадження судової реформи в Російській імперії у другій половині XIX століття.
3. Ознайомитися з літературою до теми.

ТЕМА 7. Розвиток правничої думки в Україні XIX – початку XX ст.

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на наступні питання:
 - а) політико-правові погляди М. Грушевського та конституційне питання в Російській імперії;
 - б) політико-правові погляди С. Дністрянського та їх відображення в проєкті тимчасових основних законів «Устрій Галицької Держави».
3. Ознайомитися з літературою до теми.

ТЕМА 8. Становлення юридичної освіти в Україні (до 1917 р.)

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на наступні питання:
 - а) юридична освіта як елемент національної правової системи України.
 - б) започаткування юридичної освіти в Одесі.
3. Ознайомитися з літературою до теми.

ТЕМА 9. Юриспруденція доби Української національної революції 1917–1921 рр.

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на наступні питання:
 - а) юридична освіта як елемент національної правової системи України;
 - б) започаткування юридичної освіти в Одесі.
3. Ознайомитися з літературою до теми.

ТЕМА 10. Становлення юриспруденції соціалістичного типу в УСРР

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на наступні питання:
 - а) становлення радянського праворозуміння в УСРР доби нової економічної політики;
 - б) реформування судової системи в УСРР: її причини та наслідки.
3. Ознайомитися з літературою до теми.

ТЕМА 11. Особливості нормотворчої та правозастосовної практики в УРСР

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на наступні питання:
 - а) загальні тенденції розвитку радянського права в УРСР у період з 30-х до середини 50-х років ХХ ст.;
 - б) характеристика процесуального права в УРСР.
3. Ознайомитися з літературою до теми.

ТЕМА 12. Українська юриспруденція кінця ХХ – початку ХХІ століття

1. Ознайомитися зі спеціальною науково-методичною літературою.
2. Виписати до конспекту відповіді на наступні питання:
 - а) Конституція України 1996 р.;
 - б) характеристика загальних тенденцій розвитку права в незалежній Україні.
3. Ознайомитися з літературою до теми.

5. СПИСОК ОСНОВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ «Історія української юриспруденції»

1. Антологія української юридичної думки : в 10 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; упор.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко та ін. Київ : Юрид. книга, 2002 .
2. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.) : навч. пос. для студентів вищ. навч. закладів. Львів : Вид. центр Львівського нац. ун-ту, 2013. 904 с.
3. Введение в украинское право. 2-е изд. / отв. ред.: С. В. Кивалов, Ю. Н. Оборотов. Одесса : «Юридична література», 2009. 665 с.
4. Єфремова Н. В., Тищик Б. Й., Марчук В. Т. Суд та судочинство в Українській Народній Республіці, Українській Державі, Західно-українській Народній Республіці та УНР часів Директорії (1917–1920 рр.). Одеса – Львів, 2007. 276 с.
5. Єфремова Н. В., Корнієнко І. В., Горяга О. В. Історія суду і судочинства в Україні : навч.-метод. посібник для підготовки здобувачів вищої освіти. Одеса : Фенікс, 2020. 108 с.
6. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / В. С. Бігун, І. Й. Бойко, Т. І. Бондарук та ін. ; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Міжнародна асоціація істориків права. Київ : Наукова думка, 2014. 503 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/11193>
7. Історія українського парламентаризму. Від до парламентських форм організації політичного життя до сьогодення : у 3 т. / за ред. В. А. Смолія. Київ : Дніпро, 2010. 636 с.
8. Правова доктрина України : у 5 т. / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов ; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2013. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція. Т. 2: Публічно-правова доктрина України. Т. 3: Доктрина приватного права України. Т. 4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку.

9. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. / голова ред. кол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ : Дніпро, 2001.
10. Юридична енциклопедія / ред. Ю. С. Шемшученко та ін. ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004.

Список додаткової літератури

1. Азаркин Н. М. Всеобщая история юриспруденции : курс лекций. М.: Юридическая литература, 2003. 608 с.
2. Аннерс Эрик. История европейского права / пер. со швед. Р. Л. Валинского ; отв. ред. В. Н. Шенаев ; редкол.: В. М. Кудров, В. Г. Машлыкин. М.: Наука, 1994. 397 с.
3. Історія Одеської школи права : навч.-метод. посіб. / М. Р. Аракелян, О. В. Горяга, Н. В. Єфремова та ін. Вид. 2-ге, випр. та доп. Одеса : Фенікс, 2018. 390 с.
4. Кивалов С. В. Национальный университет «Одесская юридическая академия» – лидер юридической науки и образования Украины. *Юридичний вісник* : щоквартальний журнал. 2012. № 4. С. 7–15.
5. Кивалов Сергій Васильович : біобібліогр. покажч. / уклад.: Т. М. Стефанчишена, Л. А. Таран, Л. В. Арюпіна; ОНЮА, наук. б-ка, н. ред. Ю. М. Оборотов. Одеса : Юр. л-ра, 2009. 184 с.
6. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського ; упоряд. К. А. Вислобоков ; відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко. Київ, 1997. 547 с.
7. Слюсаренко А., Томенко М. Історія української конституції. Київ : Право, 1993. 464 с.
8. Статути Великого Князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. В. Кивалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. Одеса : Юридична література, 2004.
9. Сырых В. М. История и методология юридической науки : учебник. М.: Норма : Инфра-М, 2012. 464 с.
10. Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Історія держави і права України: акад. курс : підручник Київ : Ін Юре, 2015. 808 с.

11. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упор.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко ; ред. кол.: П. Сохань, Г. Боряк, В. Брехуненко та ін.; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наукове товариство ім. Шевченка; Центральний державний історичний архів України. Київ; Львів, 2004. 1118 с. (Пам'ятки історії України).
12. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України ; упор. І. Крип'якевич, І. Бутич ; ред. кол. В. Смолій та ін. Київ : Альтернативи, 1998. 383 с. + дод. (Матеріали до українського дипломатарію. Серія 1 «Універсали українських гетьманів»)
13. 170 років – зберігаємо традиції 20 років – створюємо майбутнє : монографія / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.» ; редкол.: С. В. Ківалов та ін. ; фот. Г. О. Гарбузов та ін. Одеса : Юридична література, 2017. 558 с.
14. Харт Г. Л. А. Понятие права / пер. с англ. ; под общей ред. Е. В. Афонасина и С. В. Моисеева. СПб: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2007. 302 с. *Оригинал*: Hart H. L. A. The Concept of law. Oxford: Oxford University Press, 1961. 261 p. (Clarendon Law Series).

Інформаційні ресурси до вивчення дисципліни «Історія української юриспруденції»

1. Силабус навчальної дисципліни «Історія української юриспруденції». URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/14607>
2. Робоча програма навчальної дисципліни «Історія української юриспруденції». URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/14607>
3. «ExLibris». URL: <http://exlibris.org.ua/>
4. «Літера». URL: <http://litera-ua.livejournal.com/8211.html>
5. «Електронна бібліотека Князева». URL: <http://ebk.net.ua/index.htm/>
6. «Чтиво». URL: <http://chtyvo.org.ua/>
7. Цифрова бібліотека порталу «Гуртом» (перший український торрент-трекер) URL: <https://www.gurt.org.ua/>

8. Друкована література. *Hurtom – торрент-толока: перший український торрент-трекер*. URL : <http://toloka.hurtom.com/viewforum.php?f=11>
9. Портал Національної бібліотеки України ім. Вернадського (НБУВ). URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>
10. Портал Інституту історії України НАН України. URL: <http://www.history.org.ua/>
11. Каталог національних бібліотек та інформаційних центрів України. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/libukr.html>
12. Каталог нац. бібліотек країн світу. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/libweb.html>
13. Каталог електронних бібліотек України. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/books.html>
14. Електронна бібліотека. URL: <http://www.lib.com.ua/>
15. Повні тексти юридичних книг (бібліотека Князева). URL: <http://www.ebk.net.ua>

6. ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ

1. Поняття і сутність юриспруденції.
2. Особливості розвитку права в Київській Русі.
3. Джерела права Київської Русі.
4. Політико-правові погляди мислителів Київської Русі та їх вплив на розвиток вітчизняної юриспруденції.
5. Руська Правда та її вплив на розвиток вітчизняної юриспруденції.
6. Церковні устави Київської Русі
7. Привілейні грамоти правителів Великого князівства Литовського: їх класифікація та значення у розвитку права на українських землях.
8. Ідея зверхності закону у поглядах правників і шляхти Великого князівства Литовського й Польщі.
9. Ідея «свободи тіла» у правових поглядах шляхти Великого князівства Литовського і Польщі XV ст.
10. Ідея обмеження монаршої влади у працях середньовічних мислителів Великого князівства Литовського і Польщі XV–XVI ст. та її реалізація в законодавстві.
11. Ідея самоврядування в законодавстві Великого князівства Литовського і Польщі XV–XVI ст. та її реалізація в законодавстві.
12. Б. Гроїцький – видатний юрист і кодифікатор права Речі Посполитої.
13. Причини та наслідки реформи права у ВКЛ 1564–1566 років.
14. Причини реформування судової системи та судочинства у ВКЛ.
15. Типові зміни у правосвідомості населення українських земель ВКЛ та Речі Посполитої.
16. Право рокошу в законодавстві Речі Посполитої.
17. Ідея створення українсько-козацької держави в працях Йосипа Верещинського.
18. Філософсько-правові погляди Станіслава Оріховського та їх вплив на формування концепції відродження української державності.

19. Особливості та проблеми розвитку юридичної освіти на українських землях XV – першої половини XVII ст.
20. Вплив Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. на процес трансформації правової систем в Україні.
21. Україно-європейська правова інтеграція у доктрині конституційного права (на матеріалах Гадяцької угоди 1658 р.).
22. «Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорізького» 1710 р. та проблеми визначення правової природи документу.
23. Ідея розподілу влади, закладена у «Пактах і конституціях законів та вольностей Війська Запорізького» 1710 р.
24. Ідея іноземного протекторату у філософсько-правових поглядах І. Виговського та І. Мазепи.
25. Ідея соціальної держави у «Пактах і конституціях законів та вольностей Війська Запорізького» 1710 р.
26. Правові традиції в судочинстві України-Гетьманщини середини XVIII ст.
27. Явище конституціоналізму та його місце в історико-правовій науці.
28. Причини кодифікації права в Україні-Гетьманщині.
29. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. як квінтесенція філософсько-правової думки України-Гетьманщини.
30. «Суд і розправа» Ф. Чуйкевича: її характеристика та значення у систематизації права України-Гетьманщини.
31. «Книга Статут та інші права малоросійські», складений 1764 р. В. Кондратьєва : її характеристика як пам'ятки права України-Гетьманщини та значення.
32. Розвиток права в Україні на початку XIX ст. та його закріплення в кодифікації Ф. Давидовича «Собрания гражданских законов, действующих в Малороссии» 1807 р.
33. Причини перегляду ролі й значення права в Російській імперії в першій половині XIX ст.
34. Ідея уконституювання Російської імперії на матеріалах проекту Конституції Царства Польського 1815 р.

35. Особливості розвитку державного права в Російській імперії в другій половині XIX ст.
36. Пандектне право в Австрійській імперії: його сутність і вплив на подальший розвиток права держави.
37. Перші конституції в Австрійській імперії, їх правовий аналіз та значення для розвитку конституційного права в Україні.
38. Ідея правової держави в Австрійській юриспруденції.
39. Право у філософсько-правових поглядах українських мислителів XIX ст.
40. Впровадження буржуазно-демократичних принципів у проєкті судової реформи в Російській імперії 1863 р.
41. Зміни у судовому процесі в Україні доби іноземної зверхності.
42. Значення судового прецеденту у правотворчості в Україні XIX ст.
43. Вплив буржуазно-правових реформ на трансформацію правосвідомості населення України.
44. Розвиток юридичної освіти в Україні під владою Російської імперії на прикладі Харківського імператорського університету.
45. Розвиток юридичної освіти в Україні під владою Російської імперії на прикладі імператорського університету в Одесі.
46. Розвиток юридичної освіти в Україні під владою Австро-Угорщини на прикладі Львівського університету.
47. Розвиток історичної школи права в Україні.
48. Розвиток психологічної школи права Л. Петражицького.
49. Особливості розвитку політико-правової думки в Російській імперії в XIX ст.
50. Розвиток юридичної освіти в університетах як важливий елемент розвитку правосвідомості й права в Російській імперії.
51. Політико-правові ідеї Кирило-Мефодіївського товариства та їх відображення в конституційних проєктах Г. Андрузького.
52. Політико-правові погляди М. Міхновського та їх відображення в конституційному проєкті «Основний закон Самостійної України – Спілки народу українського».
53. Політико-правові погляди М. Грушевського та його бачення

правового статусу України.

54. Ідея права на самовизначення народів та її застосування в Україні у 1917–1919 роках.
55. Державно-політичні погляди Української Центральної Ради та їх відображення в її універсалах.
56. Трудовий принцип у праворозумінні політиків українських революційних урядів доби УНР.
57. Питання смертної кари у праві УНР.
58. Концепція природного права людини в конституційних актах УНР та ЗУНР.
59. Пріоритетні напрямки розвитку права в УНР.
60. Впровадження політики «воєнного комунізму» та його вплив на реформування права в УСРР до 1921 року.
61. Становлення радянського праворозуміння в УСРР доби нової економічної політики.
62. Поняття права у поглядах П. Стучки.
63. Поняття права у поглядах Є. Пошуканіса.
64. Права людини в перших Конституціях УСРР.
65. Загальні тенденції кодифікації права в УСРР у 1922–1927 рр.
66. Реформування юридичної освіти в УСРР.
67. Принцип революційної доцільності в судочинстві УСРР до 1922 р.
68. Характерні риси права розвинутого соціалізму 30-х років в УРСР.
69. Загальна характеристика Конституції УРСР 1937 р.
70. Законодавство в УРСР доби «відлиги».
71. Законодавство в УРСР доби «Брежнєвського застою».
72. Боротьба радянських дисидентів за захист прав людини в Україні «Гельсінська група».
73. Загальна характеристика права УРСР доби «перебудови».
74. Ідея незалежної України в умовах гострої політичної кризи на початку 90-х років ХХ ст.
75. Політико-правові погляди в незалежній Україні та їх відображення у законодавстві першої чверті ХХІ ст.

ЗМІСТ

Передмова	3
1. Інформаційний обсяг навчальної дисципліни	5
1.1. Анотація	5
1.2. Оцінювання успішності та технології викладання	8
1.3. Застосування сучасних технологій викладання та навчання	10
2. Навчальний план дисципліни «Історія української юриспруденції»	11
2.1. Тематичний план дисципліни «Історія української юриспруденції» для здобувачів денної форми навчання	11
2.2. Тематичний план дисципліни «Історія української юриспруденції» для здобувачів заочної форми навчання	12
3. Плани практичних занять до вивчення дисципліни «Історія української юриспруденції» з методичними вказівками, переліком питань для самоконтролю та списками літератури:	
Практичне заняття № 1	14
Практичне заняття № 2	17
Практичне заняття № 3	25
Практичне заняття № 4	32
Практичне заняття № 5	37
Практичне заняття № 6	42
Практичне заняття № 7	54
Практичне заняття № 8	61
Практичне заняття № 9	75
Практичне заняття № 10	84
4. Самостійна робота здобувачів до вивчення дисципліни «Історія української юриспруденції»	94
4.1. Загальні напрямки самостійної роботи здобувачів	94
4.2. Обсяг самостійної роботи студента до вивчення дисципліни «Історія української юриспруденції»	94

4.3. Методичні рекомендації до виконання студентом самостійної роботи при вивченні дисципліни «Історія української юриспруденції»	95
4.4. Самостійна робота студентів в інформаційній мережі Інтернет	96
4.5. Завдання для самостійної роботи здобувача при вивченні дисципліни «Історія української юриспруденції»	98
5. Рекомендована література при вивченні дисципліни «Історія української юриспруденції»	102
6. Перелік питань до екзамену з дисципліни «Історія української юриспруденції»	106

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Навчально-методичний посібник

*Для здобувачів вищої освіти
ступеня «доктор філософії» у галузі права – 081 «Право»,
спеціалізація – фундаментальна юриспруденція.
Аспірантура Національного університету
«Одеська юридична академія»*

Серія «Навчально-методичні посібники»

*Автори-укладачі:
Єфремова Наталя Володимирівна,
Корнієнко Ірина Валеріївна*

Підписано до друку 15.04.2020.
Формат 60x84/16. Наклад 100 прим.